

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 84 · NUMMER 4 · SEPTEMBER 1985

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

A. van der Woud
DE ST.-MARTINUSKERK EN DE BROERKERK
IN GRONINGEN
pag. 195
H. N. Karsemeijer en G. A. Overeem
DUIFHUIZEN IN NEDERLAND
pag. 220
Boekbespreking
pag. 231
KNOB
Nieuws van de Bond en actuele informatie
pag. 233

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60, 3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J. Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman, drs. T. A. S. M. Panhuysen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van Voorden.

BESTUUR KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad), drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en 's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.

Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Holkema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

A. VAN DER WOUDE*

DE ST.-MARTINUS EN DE BROERKERK IN GRONINGEN

In 1893 werd de kerk die oorspronkelijk behoorde bij het Franciscaner klooster in de stad Groningen afgebroken ten behoeve van een neogotische kerk, ontworpen door P. J. H. Cuypers. Van die kloosterkerk was, vooral in architectuurhistorische zin, nagenoeg niets bekend, ofschoon het gebouw in 18e- en 19e-eeuwse topografische bronnen als groot en belangrijk aangemerkt wordt. Het onderzoek waarvan dit artikel het resultaat is, heeft dat bevestigd. Het ziet ernaar uit dat de kerk bij de stichting van het klooster (tegen het midden der 13e eeuw) gebouwd moet zijn en in de tweede helft van de 15e eeuw vervangen is door een lange, hoge pseudobasiliek, die zich kon meten met de beide parochiekerken die toen pas vernieuwd en vergroot waren, de St.-Maarten en de A-kerk. Cuypers heeft zijn ontwerp voor de St.-Martinus in sterke mate afgestemd op de vroegere Broerkerk, niet alleen door daarvan vormen over te nemen, maar ook door formele en constructieve gegevens van het oude kerkgebouw te transformeren tot een laat-19e-eeuws technisch, ruimtelijk en esthetisch concept.

Op de plaats waar nu de Universiteitsbibliotheek van Groningen gebouwd is, aan het Broerplein, stond tot 1982 de St.-Martinuskerk. De kerk was van 1893-1895 naar ontwerpen van P. J. H. Cuypers gebouwd op de fundamenten van de oude Broerkerk, de voormalige kloosterkerk van de Franciscanen. Het is bekend dat Cuypers in zijn werk in sterke mate aansluiting gezocht heeft bij de middeleeuwse architectuur, die hij een rijke bron van voorbeelden achtte voor de manier waarop symbolische, functionele, constructieve en intrinsiek architectonische waarden op homogene wijze

geïntegreerd konden worden. Het ontwerp van de St.-Martinus, een van de laatste kerken in Cuypers' lange carrière, biedt vanwege de bijzondere bouwlocatie een goede gelegenheid om die tamelijk complexe relatie met de middeleeuwen te onderzoeken. Bij dit onderzoek deed zich echter een moeilijkheid voor: van de hoedanigheid van de kloosterkerk, die Cuypers nog geïnspecteerd heeft, was nu geen duidelijk beeld meer. Het bijeenzoeken van materiaal om daarmee het gebouw weer voor ogen te krijgen, bracht aan het licht dat de Broerkerk een van de drie grootste kerken van de stad Groningen geweest moet zijn. Toen echter in de loop der 19e eeuw de interesse voor het architectonische erfgoed opkwam, was het kerkgebouw, door alle bouwkundige aanslagen erop gepleegd, blijkbaar te onaanzienlijk geworden om er nog aandacht aan te besteden en raakte het in het vergeetboek. Uit het onderzoek blijkt evenwel dat Cuypers de kwaliteiten van de afgetakelde kloosterkerk herkend heeft en ze als leidende elementen heeft opgenomen in zijn ontwerp.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ST.-MARTINUS

Ondanks de evidente bouwvalligheid van de Broerkerk in 1891 is het voor een groot deel aan de inzet van de pastoor, deken W. F. A. Elsen, te danken geweest dat de oude kerk gesloopt en door een nieuwe vervangen werd. Elsen overreedde zijn kerkbestuur en later ook de aartsbisschop om hun toestemming te ge-

* De auteur studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Daarna is hij verbonden geweest aan het Rijksmuseum Kröller-Müller in Otterloo. Sinds 1981 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het kunsthistorisch in-

stituut te Groningen en belast met onderwijs en onderzoek in de geschiedenis van architectuur en stedenbouw. Van zijn hand verschenen reeds enige artikelen over Groningse kerken, o.a. in dit Bulletin.

ven, hij maakte de financiering in orde (mede met een forse en beslissende donatie van hemzelf) en hij zorgde ervoor dat de opdracht naar P. J. H. Cuypers ging, met wie hij enkele jaren eerder, van 1886-1887, de St.-Jozefkerk in het zuidoosten van de stad gebouwd had.¹ Op 30 april 1892 legde Cuypers, die het verzoek gekregen had zoveel mogelijk de oude fundamenten van de Broerkerk te benutten, het kerkbestuur zijn eerste ontwerpen voor een nieuwe kerk op die plek voor. Uit twee bronnen blijkt dat Cuypers ook de definitieve tekeningen maakte, maar dat zijn zoon J. Th. J. Cuypers de werkzaamheden daarna van hem overnam.²

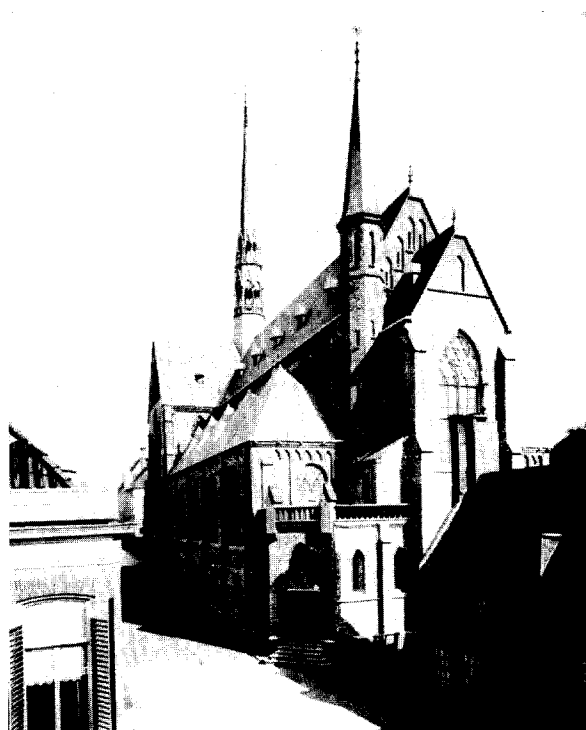
Rond 20 februari 1893 begon de sloop van het oostelijke deel van de Broerkerk, de twee huizen die tegen het koor aangebouwd waren en de sacristie. Het werk van afbraak en nieuwbouw was een maand eerder gegund aan aannemer N. Perquin uit Berkel voor f 132.136,-. Er was geen plaats en geld voor een noodkerk, zodat de bouw gefaseerd werd – de diensten vonden in het westelijke deel doorgang, terwijl het oostelijke deel afgebroken en nieuw opgebouwd werd. Tussen de beide kerkhelften werd een houten tussenwand aangebracht (zie afb. 6). Op 13 juli 1893 legde deken Elsen de eerste steen, in maart 1894 waren het nieuwe koor, het transept en het bijgebouw gereed. Men nam deze ruimten in gebruik en brak de westelijke helft af. Op 2 mei 1895 was de St.-Martinus voltooid en werd op 19 september geconsacreerd.

Een trekstang aan een vieringpijler die in 1938 werd aangebracht is lange tijd de enige bouwkundige ingreep van enige omvang geweest, totdat de kerk op 11 mei 1956 de kathedraal van het pas gevormde bisdom Groningen (de provincies Friesland, Groningen en Drenthe) werd. De uitbreiding van het koor die daarop moest volgen werd aanleiding tot een 'modernisering' van het interieur. Niet lang daarna ontvolkte de binnenstad en installeerde de bisschop een 'situe-

ringscommissie' die de problematiek van de binnenstadsparochies moest onderzoeken. In zijn rapport van juni 1968 meende deze commissie dat de parochies samengevoegd moesten worden en dat de St.-Jozef verkocht zou kunnen worden – de kerk was niet gemoerniseerd, voldeed dus niet aan de moderne liturgische inzichten en voorschriften, en had bovendien een kleine pastorie.³ In 1969 werd de ene samengevoegde parochie inderdaad opgericht, maar merkwaardig genoeg werd in januari 1970 niet de St.-Jozef, maar de geheel opgeknapte St.-Martinus 'tijdelijk' gesloten, overigens bepaald niet met het argument dat men onderhandelingen wilde openen of open houden met de Universiteit, die uitbreidingsmogelijkheden voor de UB zocht. In november 1966 waren er al geruchten dat de UB de kerk wilde kopen;⁴ in 1982 werd deze transactie een feit en werd de St.-Martinus gesloopt. In 1972 was het gebouw op de 'Voorlopige

3 Rapport van de Situeringscommissie inzake de binnenstadsparochies St.-Martinus en St.-Jozef, juni 1968 (Secretariaat van het bisdom Groningen).

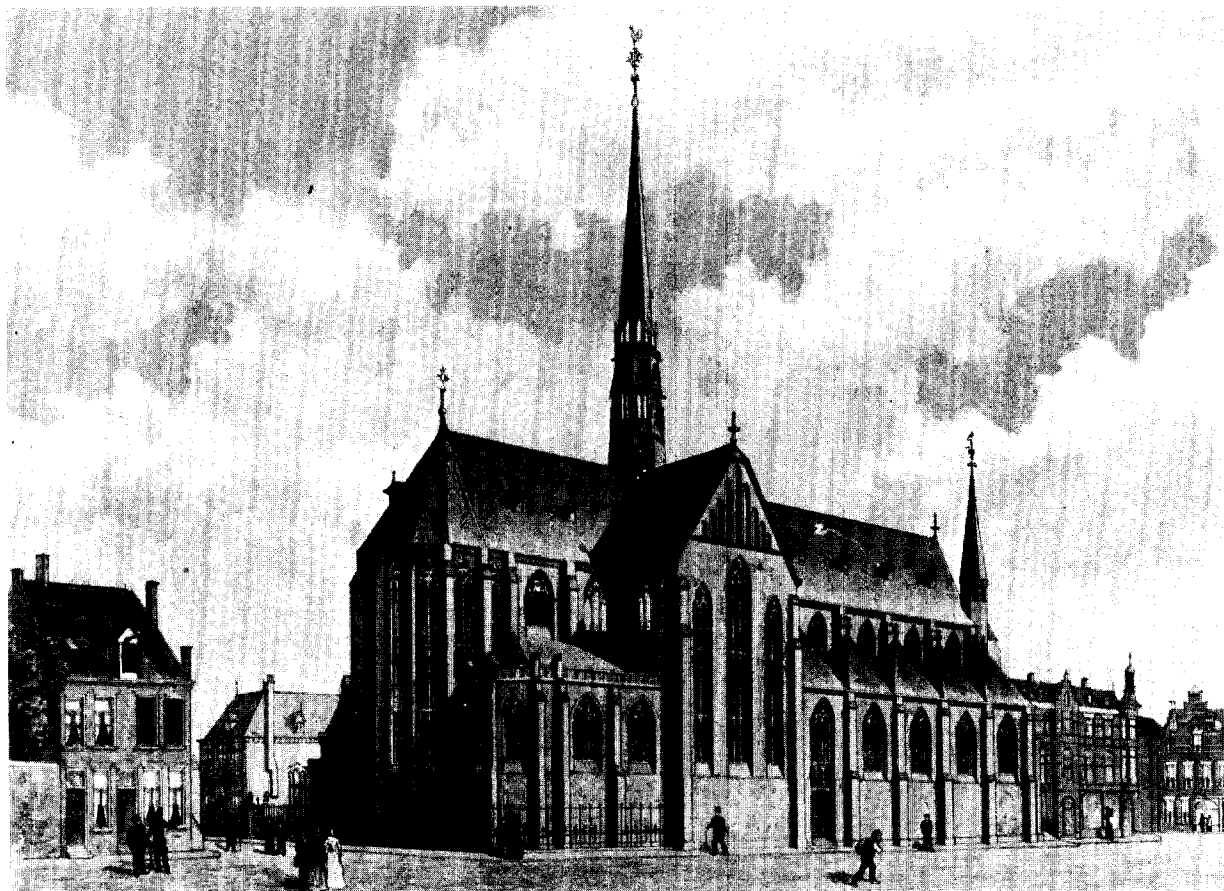
4 *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 november 1966.

Afb. 1. St.-Martinus, aanzicht vanuit het noordwesten. Opname van ca. 1895. Gemeentearchief Groningen.

1 Woud, A. van der, 'De St.-Jozefkerk te Groningen', *Bull. KNOB* 75 (1976), 57 e.v. De inspanningen van Elsen blijken, evenals de overige gegevens betreffende de bouw zelf, uit de notulen van het kerkbestuur, het briefenkopieboek en het *Registrum Memoriale* van de St.-Martinusparochie (gedeponeerd in het Gemeentearchief Groningen, hierna GAG).

2 Vgl. het *Registrum Memoriale*, 189, en Kalf, J., *De Katholieke Kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne meubilering en versiering beschreven en afgebeeld*. Amsterdam 1906, 112. Sinds de bouw van de Groninger St.-Jozefkerk werd Cuypers sr. regelmatig door zijn zoon geassisteerd (*Het werk van Dr. P. J. H. Cuypers*. Amsterdam 1917, 21.)

Afb. 2. St.-Martinus, aanzicht vanuit het noordoosten, ca. 1900. Kleurenlitho 36,5 × 43 cm. Cuypers Archief, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam.

Lijst' geplaatst; latere pogingen om van de kerk een bibliotheekgebouw te maken – volgens door B en W gesteunde plannen van H. Hertzberger – mislukten.⁵

Omgeving

De kerk werd in neogotische stijl gebouwd. Tegenover de noordgevel stond in 1895 het neoclassicistische Academiegebouw (architect J. F. Scheepers, 1847-1850, zie afb. 22), ruim 73 m breed en tot de nok 20 m hoog, met een Ionische zuilenportiek op een trapstylobaat.⁶ Dit prachtige 19e-eeuwse duo, waarin

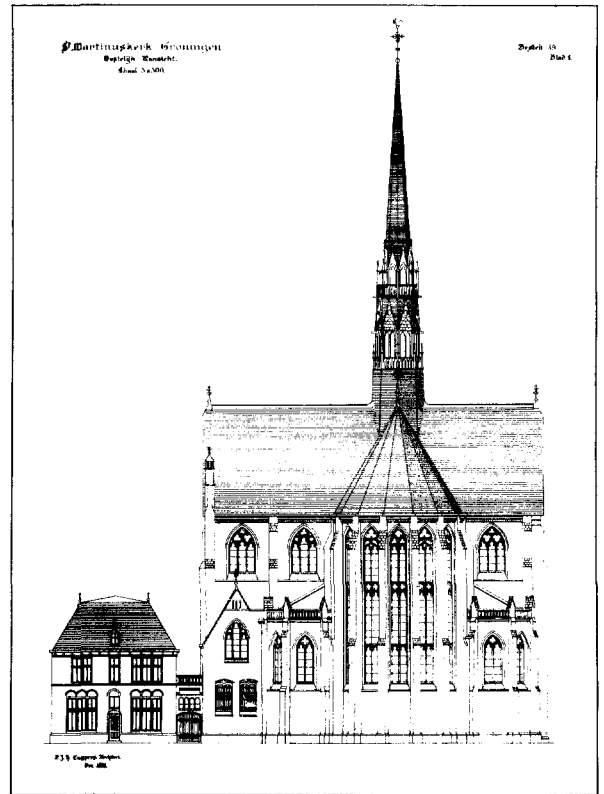
– in de termen van Cuypers c.s. – de 'eerlijke', rationalistische architectuur van de kerk tegen de 'schijnarchitectuur' van het Academiegebouw opponeerde, verloor zijn pregnante tegenstelling toen het Academiegebouw na een brand in 1906 vervangen werd door het huidige neorenaissancegebouw (architect J. A. Vrijman, 1909 voltooid). Ook aan de andere zijden van de kerk wijzigde zich het beeld. Twee lage huizen tussen de westgevel en de Oude Kijk-in-'t-Jatstraat, die eigendom van de parochie waren, werden enkele jaren na 1895 vervangen door de hoge panden met woningen en een winkel, met eclectische detaillering (architect A. Th. van Elmp). Door de hoogte van deze nieuwbouw werd de westgevel, die tot dan toe in zijn geheel vanaf de straat zichtbaar was, voor een groot deel aan het oog onttrokken (afb. 1 en 2).

⁵ Zie Brouwers, R. 'U.B.-kwestie Groningen. Universiteit dwars-boomt Gemeente', *Wonen/TABK* (1976) no. 10, 15-16, met afb.

⁶ Vgl. Woud, A. van der, 'J. F. Scheepers 1818-1886, architect te Groningen', *Bull. KNOB* 74 (1975), 56-59.

Afb. 3. St.-Martinus, aanzicht vanuit het noordoosten. De bakstenen balustrade om het dak van het zijkoor werd in de jaren 60 afgebroken (foto Centrale Fotodienst (CFD), Groningen, 1971).

Afb. 4. St.-Martinus, aanzicht uit het oosten, blad 4 van het bestek.

Aan de oostzijde vond iets dergelijks plaats. Kort na 1900 maakte de lage bebouwing van de hoek Broerplein/Poststraat plaats voor een blokvormige bedrijfsruimte. Veel van het monumentale aspect dat de kerk in 1895 had moet rond 1910 al verdwenen zijn.

Exterieur

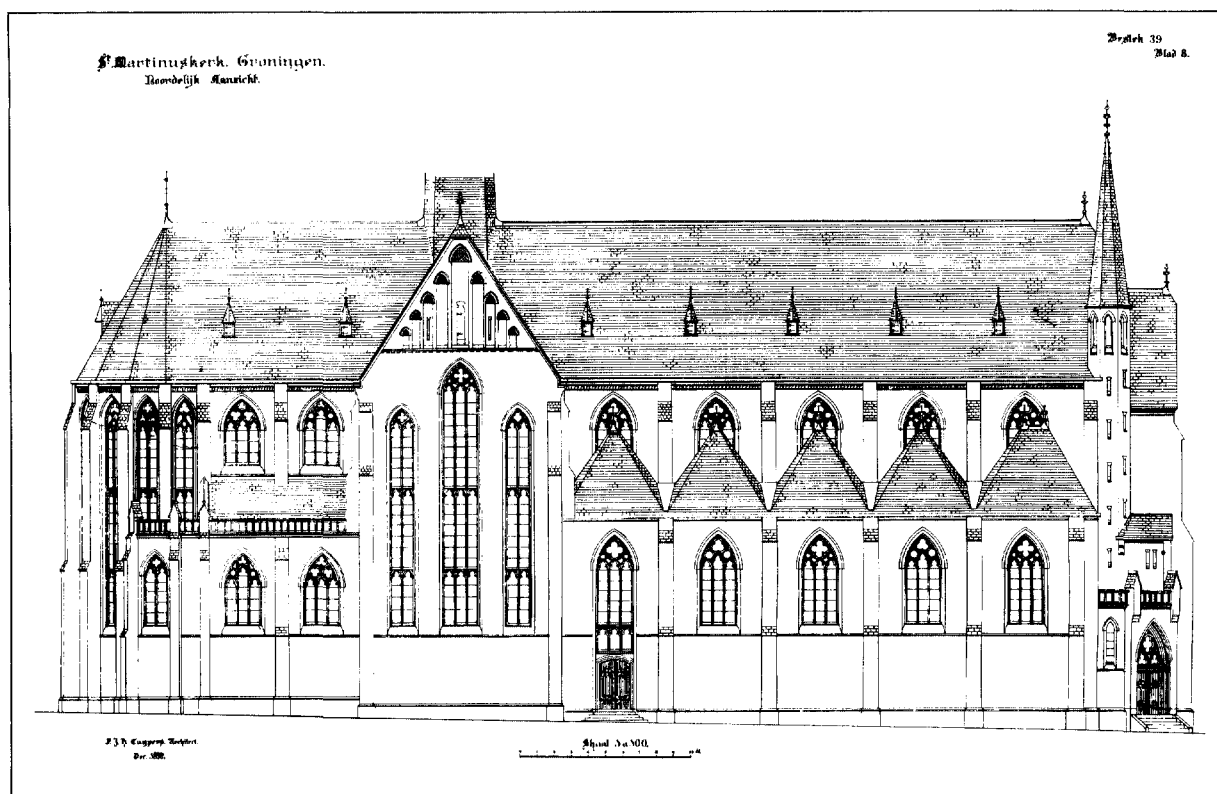
De totale buitenwerkse lengte bedroeg 64,5 m, de breedte 24,3 m (schip) en 28,5 m (transept). De nok van het dak lag 29 m boven de vloer van het schip, de hoogte van de vieringtoren tot de weerhaan was 59,5 m (afb. 3, 4 en 5).⁷ De traveelengte in het schip was 6 m hart op hart, het middenschip was 10 m breed, de zijbeuken 6 m. De sluitsteen van het gewelf bevond

zich respectievelijk 20 en 12 m boven de vloer. Het transept was 10,5 m lang, de sluitsteen had een hoogte van 20,5 m. Het koorgedeelte was 23 m breed. Het gewelf van het hoogkoor had dezelfde hoogte als in het middenschip, dat van de zijkoren was 10 m lager.

De kerk volgde het schema van de kruisbasiliek. Het driebeukige schip had vijf traveeën; het koor, eveneens driebeukig aangelegd, telde twee traveeën. De zijkoren hadden een driezijdige sluiting, die van het hoofdkoor had de vorm van een halve zestienhoek. Tegen het zuidelijke zijkoor stond de sacristie. Daarnaast was een ingang naar de kerk, die via een overdekte gang in de zuider transeptarm uitkwam. De tweede ingang bevond zich in de noordgevel van de kerk, de derde op de ontmoeting van noord- en west-

⁷ Het bestek voor de bouw is niet bewaard gebleven, in tegenstelling tot alle tekeningen – in de vorm van litho's – die erbij hoorden. Deze serie bestaat uit negen bladen, gedateerd dec. 1892,

schaal 1:100 (GAG). Blad 10 is een niet gelithografeerde blauwdruk van de situatie van drie loodsen op het Broerplein, gedat. nov. 1892 (GAG).

Afb. 5. St.-Martinus, aanzicht uit het noorden, blad 8 van het bestek.

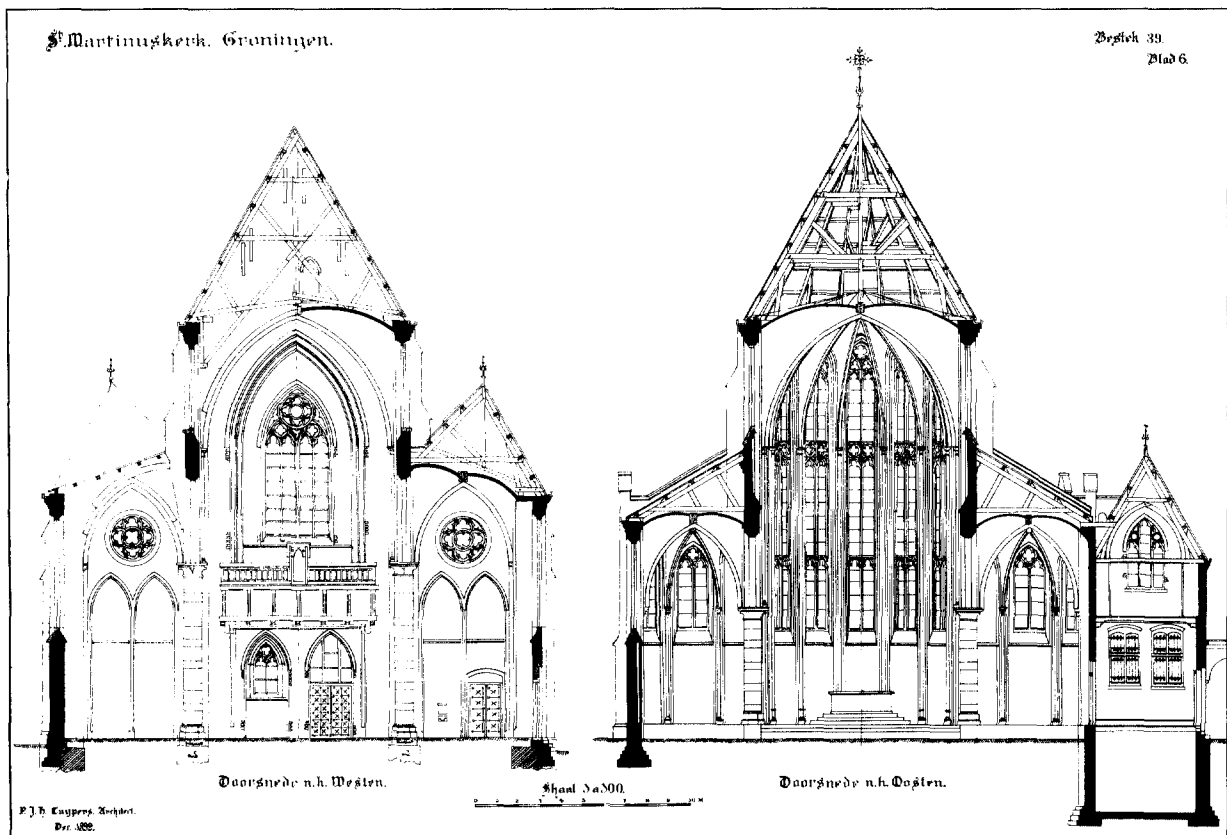
gevel. Naast dit laatste ingangsportaal had het gebouw een hoge uitbouw met op de begane grond een doopkapel, waarboven een zangtribune. Tegen de uitbouw was een traptoren aangebouwd die toegang gaf tot zangtribune en kap.

De opbouw in de hoogte volgde eveneens gebruikelijke schema's: spitsboogvensters in de zijbeuken, daken (lessenaarsdaken bij het koor, tentdaken bij het schip), kortere spitsboogvensters in de lichtbeuk, en een steil (60°), iets afgesnuten zadeldak met dakkapellen en een hoge naaldspits boven de viering. De detaillering was sober, de decoratie bleef vrijwel beperkt tot tandlijsten onder de goten, klimmende spitsbogige spaarvelden in de topgevels van het transept en de sluitgevel van het schip, en een spitsboogfries met lisenen boven de noordwestelijke ingang. Het opgaand muurwerk was opgemetseld met vermiljoenkleurige, gladde baksteen. Natuursteen kwam slechts voor bij

waterlijsten, stoeptreden en venstertraceringen. De daken waren met blauwe en groene leien gedekt.

Interieur

De opstand van het middenschip was tweedelig: direct boven de hoge scheibogen ontstond de lichtbeuk (afb. 6 t/m 11). De zuilen van de arcade waren van zandsteen, evenals de diensten, kapitelen en ribben van het vierdelige gewelf. De gewelfschilden werden schoon gemetseld van gele bakstenen. De zijbeuken kregen een krachtige geleding door de ongebruikelijke plaatsing van de steunberen in de kerk. Op imposten aan deze steunberen ontsprongen forse muraalbogen – de buitenmuur, die ver naar buiten was geplaatst, had hier vrijwel geen dragende functie meer. Deze constructie werd ook in de noorder transeptarm toegepast. Zowel de steunberen, de scheibogen als de muraalbogen wa-

Afb. 7. St.-Martinus, dwarsdoorsnede van schip en koor, blad 6 van het bestek.

gen van de elf beelden en sommige gebrandschilderde ramen (1895-1920, Nicolas en Geuer) werden verwijderd, opgeslagen of gesloopt. Van de voormalige rijkdom rest nog een klein aantal afbeeldingen en wat schriftelijke gegevens.⁹ Een merkwaardig onderdeel vormde de serie kruiswegstaties, die nog een erfenis was uit de oude Broerkerk: olieverfschilderijen op doek (elk 240 × 180 cm), geleverd in de jaren 1861-1866 door de toen befaamde schilder J. Louis Hendrix uit Antwerpen. *De Dietsche Warande* schreef in 1869 dat men 'in geheel Nederland er slechts enkele (kende) die met dezen kruisweg kunnen vergeleken worden', en 'in geheel Nederland niet een die zoo monumentaal is

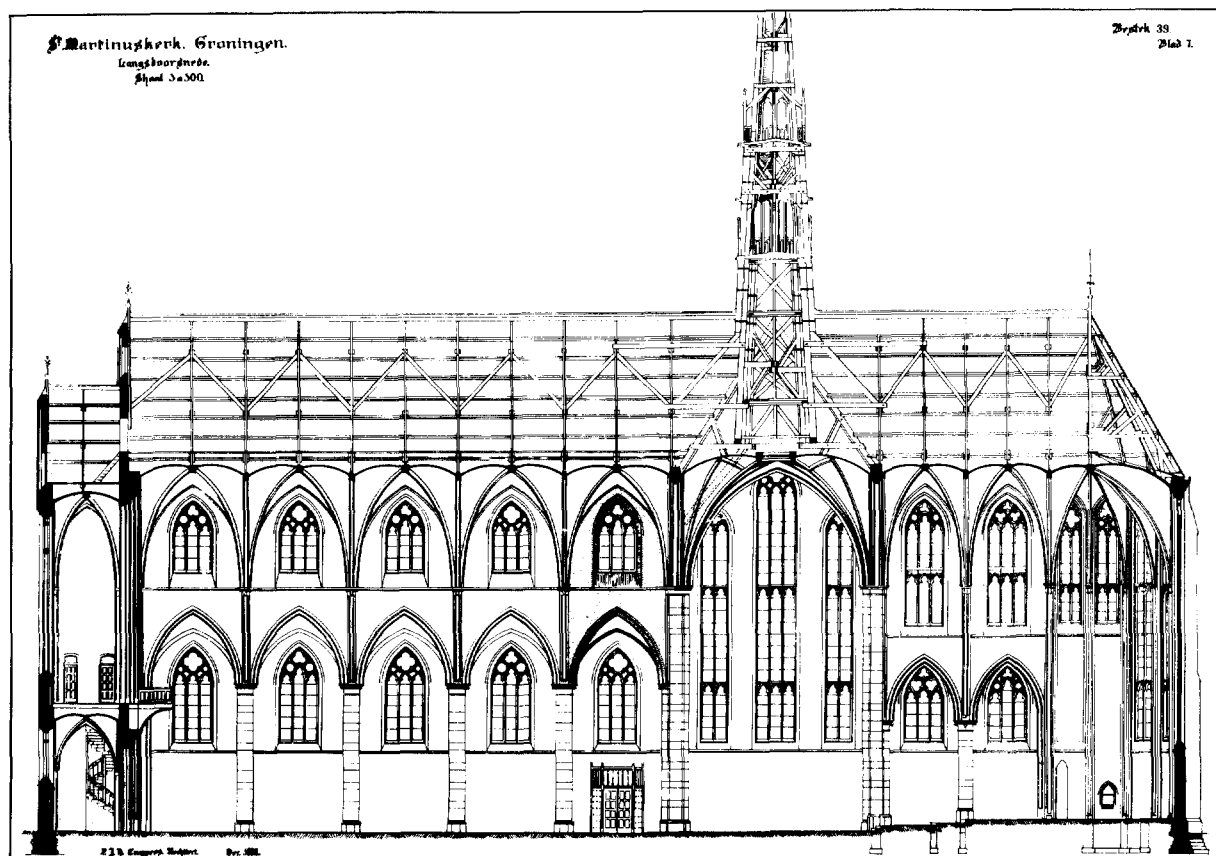
aangelegd als deze'.¹⁰ De muurvlakken waren gepleisterd en okerkleurig geschilderd. Het contrast met de schone rode baksteen, die alleen bij de structurele dragende delen van het gebouw was toegepast, werd bij de modernisering van 1960 door overschildering uitgewist.

DE BROERKERK

De kerk die in 1893 werd afgebroken ten behoeve van Cuypers' St.-Martinus zag er niet meer zo uit als in de middeleeuwen. Toen de katholieken het gebouw in 1829 in eigendom kregen, veranderden zij het grondig

⁹ Een documentatie van het hele decoratie- en meubileringsprogramma van de St.-Martinus, in 1973 door mij samengesteld, bevindt zich in het GAG, als onderdeel van een documentatie van de kerk als geheel.

¹⁰ B(rouwers), J.W., 'De Kruisweg van de St.-Martinuskerk te Groningen', *De Dietsche Warande* 7 (1869), 100.

Afb. 8. St.-Martinus, lengtedoorsnee, blad 7 van het bestek.

Afb. 9. St.-Martinus, interieur naar het oosten (foto CFD, Groningen, 1971).

Afb. 10. St.-Martinus, interieur naar het westen (foto CFD, Groningen, 1971).

Afb. 11. St.-Martinus, interieur naar het zuidwesten (foto CFD, Groningen, 1971).

– noodgedwongen, want het was weinig meer dan een ruïne. Wat voor een kerk was de Broerkerk? Alles bij elkaar is daarover in bouwkundig opzicht maar weinig overgeleverd. Het gebouw staat afgebeeld op de 16e- en 17e-eeuwse vogelvluhtkaarten en aanzichten van de stad en er zijn wat relevante tekeningen uit het begin van de 19e eeuw en enkele detailfoto's uit het eind van die eeuw. Dit materiaal geeft echter niet dadelijk een scherp beeld, evenmin als oude of recente publikaties.

Tijdens de verbouwing schreef de jonge theoloog P. Hofstede de Groot zijn *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen* (Groningen 1832), waarmee hij illustreerde dat 'er bijna geene gewigtige gebeurtenissen in Groningens kerkelijk en wetenschappelijk leven voorviel, waarin (de Broerkerk) niet voornamelijk deelde'. Zijn verhandeling over het gebouw geeft van de vele functies die het in de loop der tijd vervulde een indruk die

door later onderzoek alleen in sommige details verbeterd is.¹¹ Over de vorm was hij echter heel beknopt: 'De kerk was geheel in den smaak der kloosterkerken gebouwd en met een spits torentje boven het begin van het koor voorzien. Zij was de oudste en grootste der kloosterkerken in deze Stad'. De lengte van deze beschrijving is daarna alleen overtroffen door C. H. Peters, die zich in 1921 helaas baseerde op een 18e-eeuwse tekening die, zoals nog zal blijken, voor een belangrijk deel gefantaseerd is.

Om de kennis van deze oude kloosterkerk te vergroten lag het voor de hand, als eerste stap, de archieven met betrekking tot de overdracht en de verbouw-

¹¹ Dit geldt in het bijzonder voor Huizinga, J., 'Geschiedenis der Universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan', in: *Academia Groningana MDXIV-MCMXIV, Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen*. Groningen 1914, voor de periode van ca. 1800-1830, 28-31.

ing rond 1830 te onderzoeken. De kerk was, als onderdeel van het gebouwenbestand van de Academie, provinciaal eigendom en stond onder bouwkundig toezicht van Waterstaat. Het aantal instanties die zich met de overdracht bezighielden, bleek groot te zijn. Eerst in Brussel, daarna in 's-Gravenhage: het Departement voor de Rooms-Katholieke Eredienst (na 1826 ondergebracht bij Binnenlandse Zaken); in Groningen: de Gouverneur des Konings, Gedeputeerde Staten, het College van B en W van de stad, het Curatorium der Academie, de Hoofdingenieur der Waterstaat in de provincie, natuurlijk de katholieke gemeente zelf; tenslotte de hoogste autoriteit over deze gemeente: de Congregatio De Propaganda Fide in Rome. Alleen het archief van deze laatste betrokkene is voor dit onderzoek niet geraadpleegd.

De overdracht, 1818-1836

Toen koning Willem I in juni 1818 voor de tweede keer Groningen bezocht werd hem, ook voor de tweede keer, door de katholieke gemeente een verzoekschrift overhandigd met de vraag om een eigen kerkgebouw. De koning legde de zaak in handen van het Ministerie voor de Eredienst. Dit vroeg via het Directoraat-Generaal voor de zaken der Hervormde Kerk enz. eind 1818 aan de Gouverneur in Groningen welke mogelijkheden hij zag. De Gouverneur antwoordde dat hij betreffende de hervormde kerkgebouwen geen bevoegdheden had, maar dat de Broerkerk, 'een landsgebouw zijnde', aan de katholieken afgestaan zou kunnen worden, ware het niet dat het koor als aula van de Academie fungeerde, en het schip voor 'kinderpreken' in gebruik was.¹² De Directeur-Generaal zocht echter ook zelf naar een oplossing in deze richting. Op zijn verzoek vroeg het Curatorium van de Academie enkele weken later de Hoofdingenieur van de Waterstaat een plattegrond van de Academiegebouwen en tevens naar diens mening over een eventuele scheidingswand tussen het koor en het schip van de Broerkerk, 'zoo dat het laatste werde bestemd tot

den Roomsch Catholijken Eredienst, en het eerste tot de Academische plegtigheden bestemd bleef'. De Hoofdingenieur oordeelde dat zo'n wand meer problemen schiep dan oploste: het koor zou te donker en de kerk te klein worden, en het onderhoud zou bij de scheiding moeilijk te regelen zijn.¹³ Ondanks die bezwaren hebben de Gouverneur en de Directeur-Generaal voor de Rooms-Katholieke Eredienst, maar ook de katholieke gemeente zelf, zich sindsdien ingezet voor de overdracht van de Broerkerk aan de katholieken. Om de Curatoren tot medewerking te bewegen schreef de Gouverneur hen 'dat Zijne Excellentie (de Directeur-Generaal) overtuigd is, dat mannen, die bestemd zijn ter verbreiding van Kunsten en Wetenschappen, en de daaruit volgende Zedelijke Verlichting en Verdraagzaamheid, geene bezwaren hoegenaamd tegen voorschr. plan zullen inbrengen, maar integendeel gaarne zullen medewerken, om hunne Roomsch Catholijke Stadgenoten bewijzen hunner rekkelijkheid te geven, en in de gelegenheid te stellen, om even als andere kerkgenootschappen hunne Eeredienst met al dat gemak, en diens luister te kunnen verrigten, als het heilige Voorwerp der Verering vereischt'.¹⁴

Merkwaardig genoeg was in de Broerkerk het gemak en de luister waarvan de Gouverneur schreef, op dat moment nogal ver te zoeken. Het schip werd na de Franse Tijd niet meer voor de daar traditioneel gehouden Academiepreken gebruikt omdat het te sterk vervallen was. Twee jaar lang, van 1818 tot 1820, werden er nog kinderpreken gehouden, totdat de bouwvalligheid van het schip dat te gevaarlijk maakte.¹⁵ Het grote Schnitger-orgel (1702) was overigens al in 1814 naar de A-kerk – ook zijn huidige verblijfplaats – in veiligheid gebracht. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat B en W van Groningen – op eigen initiatief of niet, dat bleek nu niet meer te achterhalen – de stadsbouwmeester J. Doorenbos een ontwerp en een begroting voor een geheel nieuwe kerk lieten maken, en dit plan aanboden aan het college van Gedeputeerde Staten der Provincie, waaronder de Academie toen nog ressorteerde.¹⁶

12 Brief van de Gouverneur aan de Directeur-Generaal voor de zaken der Hervormde Kerk, 23 oktober 1818 (Archief Departement voor de Rooms-Katholieke Eredienst (RKE), 37 doss. 2575, Algemeen Rijksarchief (ARA), 's-Gravenhage).

13 Brief van de Hoofdingenieur aan het Curatorium, 9 februari 1819 (Curatorenarchief 554, Rijksarchief Groningen, RAG).

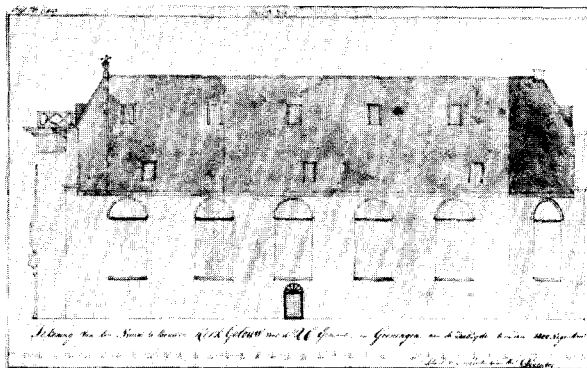
14 Brief van de Gouverneur aan het Curatorium, 12 oktober 1819 (Curatorenarchief 319 no. 757, RAG).

15 Hofstede de Groot, P., *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der hervorming en der roomschgezinde gemeente in deze stad*. Groningen 1832, 70-72.

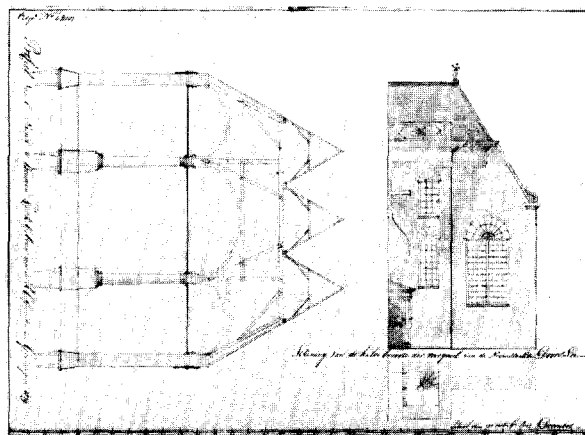
Het daarin voorgestelde gebouw (afb. 12 en 13) had een breedte van 25 m en een lengte van 60 m (inclusief de sacristie), dat wil zeggen ten naaste bij de maten van de Broerkerk. Ook de oriëntatie en de plaats van de hoofdingang waren dezelfde, zodat veilig aangenomen mag worden dat B en W van de sloop der Broerkerk uitgegaan waren, te meer gezien de omstandigheid dat er binnen de stadswallen toen zeker geen bouwterrein van de omvang die hier nodig was, beschikbaar is geweest. De begroting bedroeg f 113.720,-; voor een sacristie, een orgel en voor meubilair was nog eens f 45.145,- nodig. In de onderhandeling tussen de partijen moet deze oplossing te drastisch en te duur geleken hebben, want het plan heeft verder geen aanwijsbare rol gespeeld. De gedachten bleven bepaald bij herstel en inrichting van het bestaande gebouw; het KB van 25 oktober 1821 nr. 81, dat de katholieken de Broerkerk plus f 20.000,- subsidie aanbood, ging uit van een begroting van bijna f 64.000,- voor het in gereedheid brengen van het gebouw. Van de twintig duizend gulden moest echter ook nog een nieuw Theatrum Anatomicum betaald worden, aangezien het oude, in 1654 gebouwd op de plaats van de sacristie van de Broerkerk, gesloopt zou moeten worden.

Een van de belangrijkste voorwaarden die aan de uitvoering van het KB verbonden waren, was de opheffing van de vijf rooms-katholieke staties en hun fusering tot één parochie, zodat de vrijkomende gebouwen de financiële eigen bijdrage van de katholieken konden versterken. Deze herstructurering van de geestelijke organisatie in de stad bleek echter voor het hoogste bevoegde kerkelijke gezag, de Congregatio De Propaganda Fide, in 1822 niet te accepteren. Daarmee ontstond een patstelling die pas in 1829 werd opgeheven.¹⁷ In dat jaar herstelde de Gouverneur het overleg met de katholieken, die nu vertegenwoordigd werden door een commissie van vijf notabelen.

De toestand van de Broerkerk was in de afgelopen

Afb. 12. J. Doorenbos, ontwerp voor een rk kerk in Groningen, opstand van de zuidgevel, 1819. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

Afb. 13. J. Doorenbos, ontwerp voor een rk kerk in Groningen, dwarsdoorsnee en halve westgevel, 1819. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

jaren echter zodanig verslechterd dat de commissie voorstelde de restauratie opnieuw te laten begroten. De laagste taxatie (die van de stadsbouwmeester) kwam nu uit op f 71.000,-, de hoogste (die van Waterstaat) op f 93.000,-.¹⁸ Nog geen anderhalve maand na het initiatief van de Gouverneur werd voor de ka-

16 Brief van de Burgemeester van Groningen aan het College van Gedeputeerde Staten der Provincie Groningen, 18 mei 1819 (Archief RKE 54 doss. 3711, ARA). De vier ontwerptekeningen behandelen de zuidgevel, plattegrond, dwarsdoorsnee en voor-gevel (westgevel) en de sacristie, gesigneerd en gedateerd Doorenbos 1819; formaten ca. 34 × ca. 48 cm, pen en waterverf (Archief RKE doss. 6419, ARA).

17 Heijden, L. J. van der, *Geschiedenis van Katholiek Groningen, bij het*

honderdjarig bestaan der parochie van den H. Martinus te Groningen, 1836-1936. Groningen 1936, 82-93. De beschrijving van de onderhandelingen en hun gevolgen nam Van der Heijden vrijwel geheel over uit de gedetailleerde aantekeningen van de toenmalige aartspriester B. Meddens (archief St.-Martinusparochie, GAG).

18 *Ibid.*, 93. Beide begrotingen heb ik niet in de archieven terug kunnen vinden.

tholieke gemeente bij KB van 6 mei 1829 een extra subsidie van 34.000 gulden gereserveerd. De gemeente accepteerde dit aanbod en daarmee ook impliciet de voorwaarden van het KB van 1821. Op 6 november 1829 werd de kerk aan de Commissie van Vijf overgedragen, die direct daarna de restauratie in gang zette. Na de voltooiing daarvan begon in 1833 het touwtrekken van de katholieken met hun kerkelijke autoriteiten om toestemming voor het in gebruik nemen van de kerk. De inzet was wederom de opheffing van de vijf staties. Na drie jaar strijd vond op 12 september 1836 daadwerkelijk de overdracht van de Broerkerk plaats; de volgende dag werd het gebouw geconsacreerd en aan St.-Martinus gewijd, eertijds de patroon van de hoofdkerk van Groningen, die nu al langer dan twee eeuwen in handen van de hervormden was.¹⁹

De restauratie, 1829-1833

De berichten over de bouwkundige staat van de Broerkerk rond 1820 zijn tegenstrijdig. Het nieuwbouwplan van Doorenbos wijst erop dat B en W het gebouw rijp voor de sloop achtten. Hiermee contrasteert het rapport dat de Hoofdingenieur van de Waterstaat in 1820 van zijn inspectie van de Academiegebouwen uitbracht: 'De Academiekerk vooral heb ik met eene bijzondere oplettendheid in ogenschouw genomen, en van dat gebouw ook het kapgestel boven op de gewelven, zooals ook den toren met deszelfs gebinten, het dak met deszelfs goten (...) en wat dies meer is, nauwkeurig geïnspecteerd, doch heb ik aan dat alles niets bouwvalligs ontdekt; in tegendeel, alles bevond zich in eenen zeer goeden staat'.²⁰ Enkele maanden later, in de herfst, werd het schip echter voor het preken gesloten, want de bouwvalligheid ervan 'bedreigde de Leeraars en Hoorders met levensgevaar'.²¹

De zo verschillende visies op de ernst van de situatie zullen wel afhankelijk geweest zijn van de belangen die beoogd werden: het stadsbestuur aanvaardde een

zekere verantwoordelijkheid voor de 4900 katholieke ingezetenen, en beoordeelde de Broerkerk via de stadsbouwmeester dan ook anders dan de Curatoren en Gedeputeerde Staten dit via de Hoofdingenieur deden nu hun eigendomsrecht op het gebouw voor de nabije toekomst onzeker was. Tot 1826 gaven ze, zo blijkt uit het Waterstaatsarchief, aan onderhoud alleen nog het hoogst nodige uit. Eind 1825 begrootte de Hoofdingenieur f 1416,51 voor herstelwerk, waaronder planken om de vensters aan de noordkant mee te dichten, zodat met het glas daaruit de ramen aan de zuidkant gerepareerd konden worden, en 75 m² nieuw metselwerk voor buitenmuren en gewelven en 100 m² nieuwe leien.²² Het is zeer twijfelachtig of deze begroting goedgekeurd is, want in 1826 maakten vallende stenen uit de gewelven van het koor ook een eind aan het Academische gebruik van die ruimte.

Nu de Academie zich noodgedwongen geheel uit het gebouw had teruggetrokken, veranderde ook de toon van de conditierapporten. Een onderzoek door Waterstaat, in 1826 in opdracht van de Curatoren verricht, maakte duidelijk dat het dak vergaan en de muren 'verwaterd' waren en dat de inspectie met gevaar voor lijf en leden verricht was.²³ In 1828 vielen stenen uit de zuidgevel, eerst enkele, later zoveel dat er een opening ontstond die de kerk voor plunderaars toegankelijk maakte. In het schip waren toen al enkele graven ingestort, ook lagen er grote hopen aarde 'waarin veel Doodsbeenderen, welke door de regen en lange tijd, ontbloot zijn geworden'.²⁴ Het Waterstaatsrapport van dat jaar concludeerde dat muren, kap en dak zozeer waren vergaan dat het gebouw als 'irreparabel' moest worden beschouwd, en dat het maar het beste voor afbraak verkocht kon worden.²⁵ In 1829 werden langs de zijgevels steigers geplaatst tegen vallende stenen.²⁶

De Minister van Binnenlandse Zaken, onder wie de Rooms Katholieke Eredienst nu ressorteerde, bleek in januari 1829 met het verval van de kerk op de hoog-

19 Voor de details van de overdracht zie Heijden, L. J. van der, *o.c.*, 97-122. Voor de aspecten die de zaak voor de Academie had, zie Huizinga, J., *o.c.*, 32-35.

20 Brief van de Hoofdingenieur aan de Curatoren, 15 april 1820 (Curatorenarchief 320 no. 495, RAG).

21 Hofstede de Groot, P., *o.c.*, 72.

22 Brief van de fungerend Hoofdingenieur aan de Curatoren, 1 november 1825, (Curatorenarchief 325 no. 308, RAG).

23 Proces-verbaal van de fungerend Hoofdingenieur, 11 mei 1826 (Archief RKE 211 exh. 24 mei 1826/12, ARA).

24 Brief van de pedel aan de Curatoren, z.d. 1828 (Curatorenarchief 328 no. 306, RAG).

25 Brief van de fungerend Hoofdingenieur aan de Curatoren, 6 november 1828 (Curatorenarchief 328 no. 318, RAG).

26 Begroting van de fungerend Hoofdingenieur voor de Curatoren, 7 maart 1829 (Curatorenarchief 329 no. 56/57, goedkeuring in no. 75, RAG).

te.²⁷ Hij vroeg de Gouverneur of herstel nog wel nodig en mogelijk was, als gevolg waarvan de Gouverneur het gesprek met de katholieke gemeente heropende en de Hoofdingenieur nog weer eens de toestand opnam. Diens conclusie luidde dat reparatie – op korte termijn – nog wel uitvoerbaar was, maar met veel hogere kosten dan in 1823 (toen f 63.000,- voor herstel en inrichting, nu f 88.000,-), maar ook dat nieuwbouw nog duurder was.²⁸ De koning verhoogde daarop het subsidie-aanbod, de Groninger katholieken aanvaardden het, en werden op 6 november 1829 eigenaars van een bouwval.

Over de restauratie is bepaald niet alles wat men zou willen weten met zekerheid bekend. Het werk duurde drie jaar, het begon in de winter van 1829, in de winter van 1833 waren de verbouwing en inrichting voltooid.²⁹ Als opdrachtgevers fungeerde een restauratiecommissie, de vijf notabelen die bij KB waren geïnstalleerd. De commissie maakte gebruik van de diensten van de stadsbouwmeester D. H. Bos, die vrijwel alle bestekken maakte en orders kon geven aan de dagelijkse opzichter, en die voor zijn inspanningen van de commissie ook een honorarium ontving.³⁰ De subsidie werd ten volle aan de commissie ter beschikking gesteld, die voor de besteding ervan verantwoording schuldig was aan Gedeputeerde Staten. Doordat GS na controle alle originele stukken aan de commissie getourneerd hebben³¹ zijn de bestekken en tekeningen niet in hun archief bewaard gebleven en is een gedetailleerde kennis van het werk onmogelijk geworden. Daarmee is ook een mogelijke aanvullende bron voor het inzicht in de middeleeuwse Broerkerk komen te vervallen.

Ook het Waterstaatsarchief bevat in de jaren 1830-1833 geen gegevens betreffende de restauratie: blijk-

baar hebben GS geen gebruik gemaakt van inspecties door deze dienst, mogelijk omdat de stadsbouwmeester als ‘publiek bouwkundig ambtenaar’ voldoende betrouwbaar geacht mocht worden. Er is slechts een brief van de Gouverneur uit 1829 die rapporteerde dat het dak vernieuwd moest worden, dat de zijmuren gedeeltelijk en alle gewelven van de zijbeuken geheel afgebroken moesten worden, en er is een brief van B en W uit 1830, die schreven dat de zijmuren zo slecht gebleken waren dat ze vrijwel tot de fundering toe afgebroken werden, en dat de toren, die men eerst had willen behouden, ‘verplaatst’ moest worden omdat het muurwerk eronder gescheurd was.³² Twee laat-19e-eeuwse foto’s van de kerk tonen echter geen verplaatste dakruiter maar een koepel op een vierkante onderbouw boven de westgevel (afb. 14).

Het herstel van het gebouw betekende een gedeeltelijke nieuwbouw, waarbij van de gelegenheid gebruik gemaakt werd om een transept te creëren, eenvoudigweg door twee pijlers bij het koor weg te breken.³³

De afbraak, 1893

Zestig jaar na de verbouwing schreef de pastoor van de St.-Martinusparochie over de kerk dat zij ‘sinds tal van jaren in een toestand (verkeerde) die telkenjare groote onkosten voor onderhoud behoefde. Het dak met zijn gebinten was zeer slecht, de balken waren verteerd, de gewelven begonnen te scheuren en als men, in de kerk, het oog liet gaan langs de kolommen, dan was het duidelijk dat sommigen dezer tot 40 à 50 cm waren uitgeweken’.³⁴ Inspectie door een bouwkundige had in 1891 aan het licht gebracht dat deze mankementen zo ernstig waren dat restauratie geld-

27 Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Gouverneur, 17 januari 1829 (Archief RKE 306 exh. 17 januari 1829/112, ARA).

28 Brief van de Gouverneur aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 10 april 1829 (Archief RKE 313 exh. 14 april 1829/49, ARA Afschrift in het Prov. Archief C III 5 1829 doss. 25, RAG). Het advies van de fungerend Hoofdingenieur aan de Gouverneur (9 april 1829) is als bijlage bij diens brief naar de minister gezonden.

29 Heijden, L. J. van der, o.c., 97; brief van de restauratiecommissie aan de Directeur-Generaal RKE, 14 januari 1833 (Archief RKE 430, exh. 2 februari 1833 no. 7, ARA).

30 Brief van de restauratiecommissie aan Gedeputeerde Staten van

Groningen, 31 januari 1837, bijlage bij een brief van GS aan de Directeur-Generaal RKE, 11 april 1837 (Archief RKE 480 exh. 19 april 1837 no. 7 ARA).

31 Notulen Gedeputeerde Staten, 22 december 1835 no. 21 (Prov. Archief, RAG).

32 Brief van de Gouverneur aan de Minister van BZ, 10 april 1829 (zie noot 18); brief van B en W van Groningen aan de Directeur-Generaal RKE, 21 mei 1830 (Archief RKE 391 exh. 1 juni 1830 no. 9, ARA).

33 Heijden, L. J. van der, o.c., 97.

34 *Registrum Memoriale Sancti Martini*, 145 (Archief St.-Martinusparochie, GAG).

Afb. 14. De Broerkerk vanuit het noordoosten. Foto uit het eind van de 19e eeuw. Gemeentearchief Groningen.

verspilling zou zijn.³⁵ Bij de afbraak bleek volgens Cuypers dat er 'minstens' twee Broerkerken op die plaats gestaan hadden die 'materiaal en bouwstelsel gemeen hadden (...), want zekerheid werd hiervan verkregen, toen de pijlers voor den vorigen bouw (zonder dwarspand) werden afgebroken en inwendig geprofileerde baksteen aan den dag brachten, die dus van den vorigen bouw afkomstig moest zijn'.³⁶ De Broerkerk die in 1830 een dwarspand gekregen had, had dus nog een voorganger gehad.

Behalve met deze opmerking van Cuypers is er in de historische en architectuurhistorische literatuur en in de bronnen nimmer van twee opeenvolgende Broerkerken gewag gemaakt. In het weinige dat over de kerk geschreven is, wordt als vanzelfsprekend aange-

nomen dat er maar een geweest is. Daar komt dan nog bij dat het beeld dat van dat ene gebouw gegeven is, vaag, incompleet en soms kennelijk onjuist is. Reden genoeg om het materiaal betreffende de kerk, of de kerken, opnieuw te bestuderen.

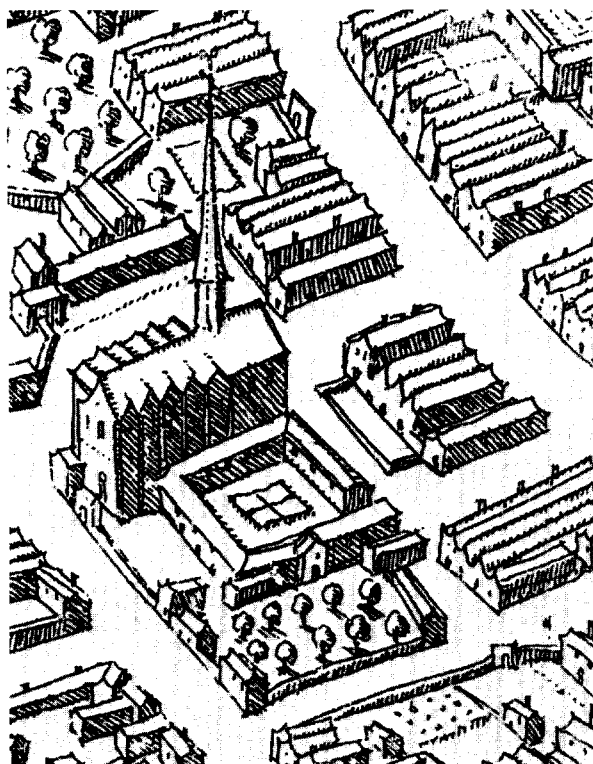
DE BROERKERK REVISITED

De Franciscanen hebben zich al vroeg in de stad Groningen gevestigd. Wanneer precies is niet bekend, maar al in 1253 is hun klooster voor het eerst in een kroniek genoemd.³⁷ Hoe het er toen uitzag is evenmin bekend. De eerste afbeelding is rond 1575 te dateren en staat op een kaart van Groningen in vogelvlucht-

³⁵ *Ibid.*, 186.

³⁶ *Het werk van Dr. P. J. H. Cuypers 1824-1917* (met een tekst van J. Th. J. Cuypers), Amsterdam 1917, 22.

³⁷ Feith, H. O. en G. Acker Stratingh (uitg.), *Kronijken van Emo en Menko*. Werken Historisch Genootschap Utrecht, nieuwe reeks no. 4, 1866, 204.

Afb. 15. Het Franciscanerklooster in Groningen, zoals afgebeeld op de vogelvluchtk kaart van de stad in de Stedenatlas van Braun en Hogenberg, ca. 1575. Gemeentearchief Groningen.

Afb. 17. Het Franciscanerklooster, zoals afgebeeld op de vogelvluchtk kaart van Egbert Haubois, uitgegeven in 1634. Deze foto is een montage, omdat het klooster op de randen van twee aansluitende kaartdelen staat.

Afb. 16. Het Franciscanerklooster, zoals afgebeeld op de vogelvluchtk kaart van Groningen door Nicolaes van Geelkercken, in Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia distincta* enz., 1616.

perspectief (afb. 15) die uitgegeven is in de Stedenatlas van Braun en Hogenberg (Keulen 1572-1618). De tweede staat op de vogelvluchtk kaart van de stad van Nicolaes van Geelkercken, die 1616 gedateerd is (afb. 16), de derde op de kaart van Egbert Haubois, die in 1634 voltooid geweest moet zijn (afb. 17).³⁸ Rond de eeuwwisseling waren kerk en klooster als gevolg van het Tractaat van Reductie (1594) provinciaal eigendom geworden. In het klooster kregen de Latijnse School (tot 1861) en de universiteitsbibliotheek (nu nog ter plekke aanwezig) onderdak; toen de provincie in 1612 een Academie stichtte in enkele geseculariseerde conventen aan de noordkant van het Broerplein – ter

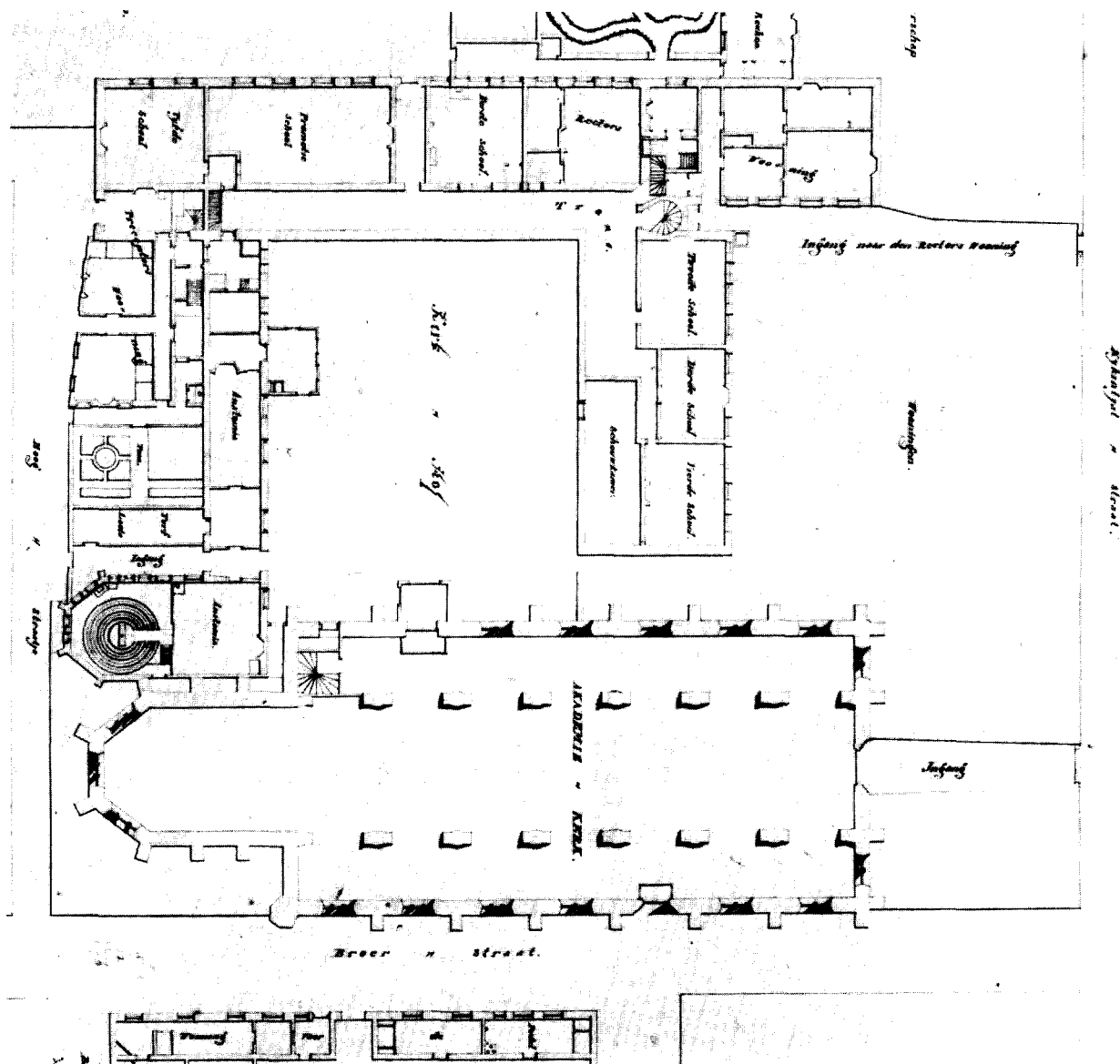
³⁸ Het meet- en tekenwerk moet eind 1632 voltooid zijn; in februari 1634 waren de platen klaar: Veen, W. K. van der, *Egbert Haubois, een zeventiende eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland*. Alphen a.d. Rijn 1983, 34. Op latere 17e-eeuwse aanzichten van de stad komt de kerk soms met topgevels voor. Deze aanzichten gaan dan terug op Braun en Hogenberg.

plaats van het huidige Academiegebouw – werd de kloosterkerk Academiekerk.

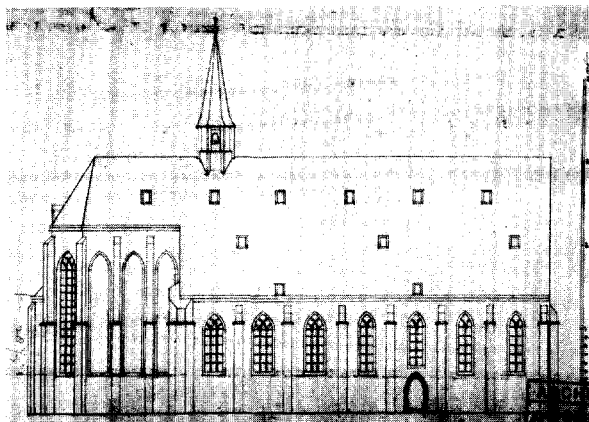
In het begin van de 19e eeuw is de toenmalige Broerkerk door Waterstaat opgemeten. De resultaten daarvan zijn verwerkt in twee tekeningen: de ene is de hier al eerder genoemde plattegrond die de Curatoren in 1819 lieten maken (afb. 18), de andere is een niet eerder gepubliceerde en ongedateerde opstand van de

noordgevel, die eveneens in 1819 getekend moet zijn (afb. 19).³⁹ Vergelijking van de plattegrond met de

39 De plattegrond, 'Plan van de Academiekerk met de daartoebehoorende Academiegebouwen en Latijnsche Scholen binnen Groningen', 66,5 × 97 cm, TA, 3163, RAG; de opstand: volgens het Dienstregister van de Provinciale Waterstaat (RAG) 'Standgezicht van de Broerkerk te Groningen', geregistreerd in dienstjaar 1819, 33,5 × 58,5 cm, TA 3168, RAG. De opstand is in de inventaris van het Waterstaatsarchief foutiefelijk '1816?' gedateerd.

Afb. 18. 'Plan van de Academiekerk met de daartoebehoorende Academiegebouwen en Latijnsche Scholen binnen Groningen', 1819. Rijksarchief Groningen.

Afb. 19. 'Standgezicht van de Broerkerk te Groningen', 1819. Rijksarchief Groningen.

oude vogelvluchtperspectieven kan niet veel meer opleveren dan de conclusie dat de plattegrond en de perspectieven in hoofdzaken niet strijdig zijn – voor gedetailleerde uitspraken zijn de stadskarten niet nauwkeurig genoeg. Anders ligt het bij de vergelijking met de opstand van 1819, die een groot zadeldak toont met dakkapellen. Op de kaarten van Braun en Hogenberg en die van Van Geelkercken heeft de Broerkerk daarentegen een zadeldak over de middenbeuk, en topgevels aan de zijbeukstraveeën die met steekappen op het grote kerkdak aansluiten. De derde kaart, die van Haubois, beeldt de kerk wel af met een doorlopend zadeldak met dakkapellen. De verschillen zijn zo evident dat de slotsom wel moet zijn dat de bouw tussen of in de jaren waarin Van Geelkercken en Haubois hun kaarten maakten, dus tussen 1616 en 1634, moet zijn veranderd in de constructie die hij in 1819 nog had.

De datering van deze verbouwing is nauwkeuriger te maken met behulp van het archief van Gedeputeerde Staten. Uit de betreffende boekhouding⁴⁰ blijkt dat de Staten sinds 1612, het jaar waarin ze besloten hadden de Academie te stichten, veel geld uitgaven 'tot opbouwinge van de Hooge School'. In 1615 werden echter de uitgaven niet meer uitsluitend voor de Hooge School uitgegeven, maar ook 'tot opmakinge' en 'tot reparatien' van de Broerkerk. In 1616 besteedden

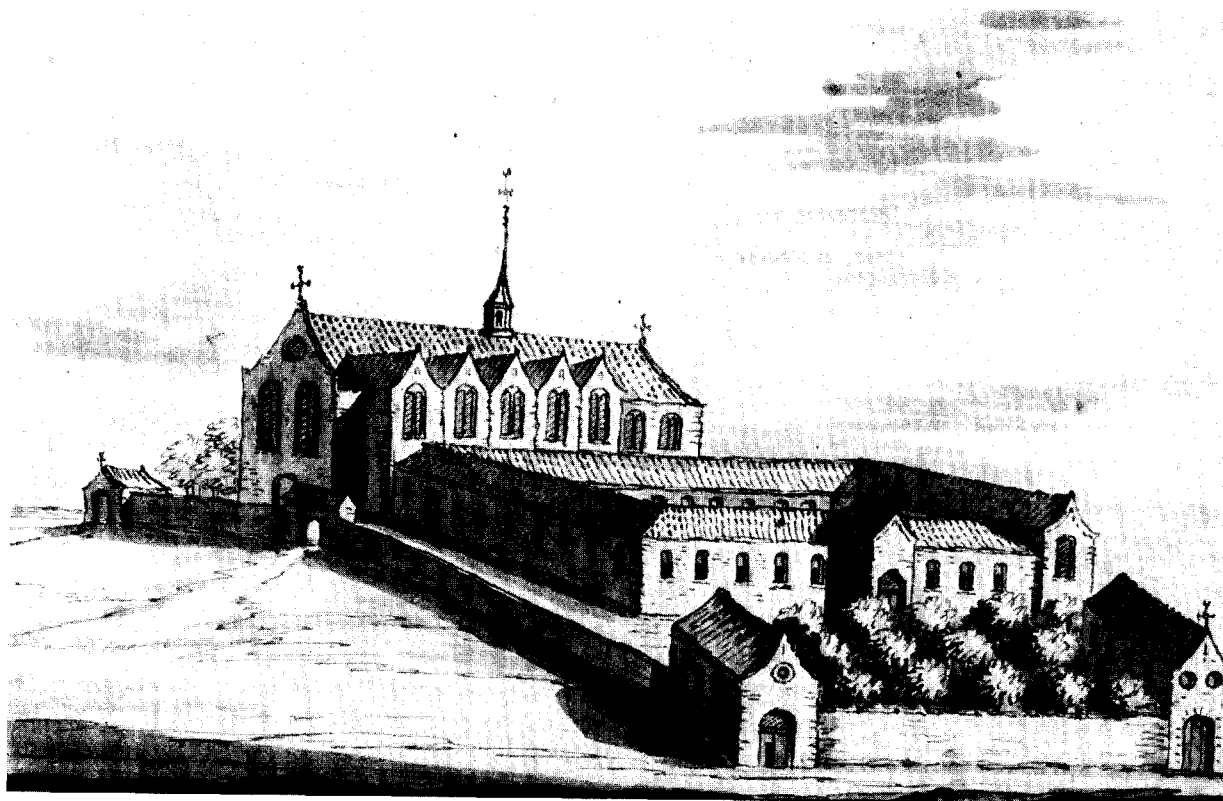
de Staten niets meer aan de Academie maar relatief veel, circa 4750 carolusguldens aan de Broerkerk. Het werd uitgegeven aan 'grauwe steen', kalk, zand, hout, glas en arbeidsloon. Van 1617 tot 1634 staat de Broerkerk slechts wegens 'reparatien' en kleine ingrepen in de jaarrekeningen vermeld, zodat hieruit volgt dat in 1615-1616 de topgevels gesloopt zijn en de dakkap veranderd is. Waarschijnlijk zijn de dakschilden plaatselijk provisorisch bekleed, want pas in 1621 werd een aanzienlijke rekening betaald waarin het arbeidsloon van een leidekker, leien en leinagels componenten waren. De 'opmakinge' van het gebouw hield meer in dan de verbouwing. Blijkens de rekeningen werden forse bedragen besteed aan hout (wagenschot) en loon voor het maken van 'gestoelte', om daarmee de kerk voor de Academie geschikt te maken.

Een gevolg van deze datering is dat de enige publikatie met een architectuurhistorische opzet die de Broerkerk behandelt heeft, *Oud-Groningen, Stad en Lande* (1921) van de rijksbouwmeester C. H. Peters, een onjuist beeld geeft.⁴¹ Peters illustreerde zijn tekst met een plattegrond 'anno 1820' die hij van de Waterstaatskaart van 1819 heeft nagetekend, en met een perspectief van het klooster ('± anno 1636') die hij kennelijk overnam van een tekening van Jacobus Stellingwerff uit het tweede kwart van de 18e eeuw (afb. 20). De tekening van Stellingwerff bedoelde blijkens de originele inscriptie het klooster in de toestand van 1594 af te beelden – het jaar van het beleg en ontzet van de stad – zodat hij wel de stadskaat van die tijd, die van Braun en Hogenberg, als bron gebruikt zal hebben. Het lijkt er echter op dat hij voor de details van de kerk vooral bij de kaart van Van Geelkercken te rade is gegaan en die nogal vrij heeft geïnterpreteerd. Het resultaat, dat door C. H. Peters in zekere zin is geautoriseerd, is in hoge mate een fantasieprodukt. Peters zou zeker zorgvuldiger geweest zijn, indien hij had geweten dat de Broerkerk na 1627, het jaar waarin het restant van de St.-Walburgiskerk werd afgebroken, met de Martini- en de A-kerk tot de drie grootste kerkgebouwen van de stad moet hebben behoord. De maten ervan zijn eenvoudig vast te stellen door de opstandtekening van 1819 – die Peters blijk-

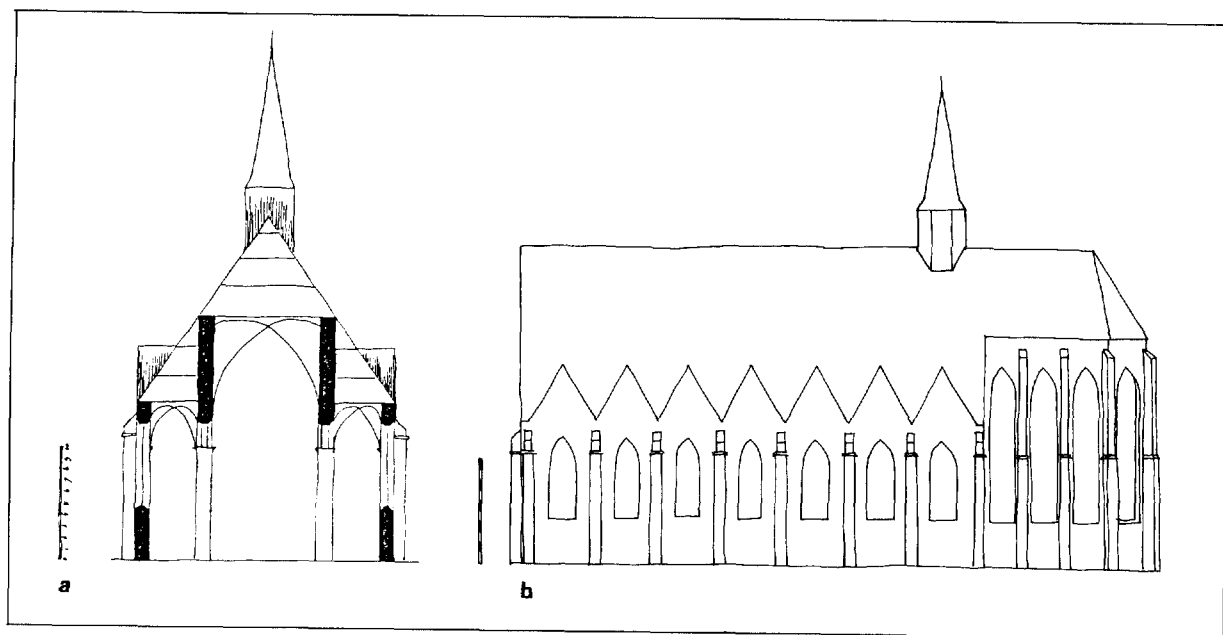
40 Statenarchief inv. 2315-2345, RAG.

41 Peters, C. H., *Oud-Groningen, Stad en Lande. De stad in aanleg, ontwikkeling, verdedigingswerken, openbare gebouwen enz. stad en lande,*

kerken, kloosters, torens, arbeiderswoningen, boerderijen, burchten en woningbouw. Groningen/Den Haag 1921, 64-65, afb. 95, 96.

Afb. 20. Jacobus Stellingwerff, 't Franciscaner Klooster in de Jadtstraat 1594', tweede kwart van de 18e eeuw. Gemeentearchief Groningen.

Afb. 21. Reconstructieschets van de dwarsdoorsnee van de Broerkerk (a) en van de zuidgevel (b), voor 1616 (tekening auteur).

baar niet gekend heeft – met de plattegrond van dat jaar te combineren.

Volgens de opmetingen van 1819 was de uitwendige lengte 57 m en de breedte 22,6 m (de buitenmuren waren elk 1,2 m dik). De breedte van het middenschip was 10,6 m, de dikte van de pijlers bedroeg 1,3 m. De hoogte van de muur tot de goot was bij het koor 22 m, bij het schip 14 m. De noklijn van het dak lag op 30,6 m en de spits van de dakruiter was 46 m hoog. Het gebouw lag georiënteerd. Het schip telde zeven traveeën, er was geen transept. Het eenbeukige koor was ca. 16,5 m diep, het had de breedte van de middenbeuk en een driehoekige sluiting. Aan de zuidkant ervan stond de ontleedkamer, een vrijstaand gebouw-tje van 8×15 m (buitenwerks), een hoogte van 13,5 m tot aan de goot en een eveneens driesijdige sluiting aan de oostkant. Noch de opstandtekening van de kerk, noch de plattegrond laten de twee huizen zien die, waarschijnlijk in de 18e eeuw, tegen de noordkant van het koor aangebouwd waren, zo hoog dat de drie spitsboogvensters, waarvan de top op 19 m hoogte lag, geheel dichtgemetseld waren. Met de opstand en de plattegrond kan een behoorlijk betrouwbare dwarsdoorsnee van de Broerkerk gemaakt worden (afb. 21). Deze levert het beeld op van een pseudobasiliek waarvan het dak een helling heeft van 55° en waarvan de sluisen van het gewelf rond 21 m boven de vloer geweest zullen zijn.

Deze Broerkerk kan anno 1253 niet bij het Franciscanerklooster gestaan hebben. Vorm en dispositie spreken ieder op zichzelf zo'n vroege datering tegen, evenals de maten dat doen: de hoofdkerk zelf, de St.-Maarten, was immers in de 13e eeuw niet noemenswaard groter.⁴² De kenmerken wijzen op een latere stichtingsdatum. Nadat de 14e eeuw in dit gewest nauwelijks enige nieuwbouw had opgeleverd, bracht de 15e eeuw in stad en ommeland een grote bouwactiviteit. De St.-Maarten en de A-kerk, beide nog ro-

maans-gotische kerken, werden gotisch herbouwd en groter en veel hoger gemaakt, de A-kerk in zijn geheel, van de St.-Maarten alleen het koor. Vergelijking van de hoofdmaten van de drie kerken levert, afgerond naar hele meters, het volgende op. Van de St.-Maarten is na de verbouwing de lengte (zonder toren) 81 m, de breedte van het schip 31 m, de sluitsteen in het koor 26 m hoog en de nok van het koor 35 m hoog. Van de A-kerk is de lengte 61 m, de breedte 27 m, de sluitsteen 26 m hoog en de nok 34 m hoog. De corresponderende maten van de Broerkerk zijn dan, zoals gemeld, 57 m, 22 m, ca. 21 m en 31 m. Proportioneel zijn de maten in deze gevallen zeer verwant en eveneens is er verwantschap tussen het exterieur van de Broerkerk en dat van de St.-Maarten, dat in de 15e eeuw met topgevels en achterliggende dwarskappen werd uitgerust. De verbouwing van de St.-Maarten en de A-kerk kreeg in het derde kwart van die eeuw zijn beslag. Het ligt voor de hand de stichting van de Broerkerk zoals we die nu inmiddels kennen, met die nieuwbouwcampagne in verband te brengen.

Deze redenering leidt ertoe dat deze Fransicanerkerk een kleinere, 13e-eeuwse voorganger gehad heeft. Behalve door de logica wordt deze conclusie echter alleen gesteund door de eerder genoemde mededeling van Cuypers, dat bij de afbraak stenen van een vroeger kerkgebouw te voorschijn kwamen. Toen in het najaar van 1982 op zijn beurt de St.-Martinuskerk van Cuypers gesloopt werd en daarbij ook al het ondergrondse metselwerk en de fundering uitgegraven moest worden, deed zich de mogelijkheid voor om in de kwestie van de eventuele 13e-eeuwse kloosterkerk meer helderheid te krijgen. Deze is echter definitief voorbij gegaan, omdat het belang van een wetenschappelijk verantwoord archeologisch onderzoek van deze plek minder zwaar woog dan dat van de voortgang in de bouw van de Universiteitsbibliotheek. In de gegeven omstandigheden kon slechts met grof materieel een sleuf in het terrein gegraven worden. Het funderingswerk aan de oostkant was toen al weggehaald en over het midden liep de baan voor het bouwverkeer, zodat de sleuf aan de westkant, tussen het eerste en het tweede stel pijlers gegraven werd. De lengte van deze uitgraving was ongeveer 25 meter, loodrecht op de lengte-as van de vroegere kerk. Het werk legde de fundering bloot van de Broerkerk die in 1893 afgebroken

42 De St.-Maarten had toen de volgende buitenwerkse maten (afgerond): 53,5 m lang, 21 m breed (in transept 31 m) en waarschijnlijk ongeveer 24,5 m hoog (noklijn) (vgl. Peters, C. H., o.c., ill. 63, 64, en Archeologisch Nieuws (Halbertsma, H.), *Bull. KNOB*, 70 (1971), 79). De A-kerk, kort na 1247 gebouwd, was 42,5 m lang (zonder toren) en 19 m breed (in transept 28,5 m) (vgl. Archeologisch Nieuws (Halbertsma, H.), *Bull. KNOB* 76 (1977), 125-127, afb. 1). Beide kerken waren driebeukige kruisbasilieken, opgezet in het gebonden stelsel, met in het transept twee zijabsiden die het koor flankeerden.

was. Deze bleek te bestaan uit een 4 m breed puinbed dat ca. 2,3 m diep was aangelegd tot op de vaste grond (2,68 m NAP). Het puin was afkomstig van kloostermoppen waarvan het formaat (30/31 × 14,8/15,3 × 8,5/9,3 cm) wel 13e-eeuws genoemd mag worden. De fundering van de pijlers bleek op deze plek tijdens de bouw van 1894-1895 geheel nieuw opgetrokken te zijn, waarbij de grond onder het middenschip en de zijbeuken blijkbaar geheel vergraven werd. Een spoor zoals Cuypers dat van een tweede kerk had aangetroffen, kon in deze sleuf dan ook niet worden gevonden. De enige aanwijzing voor een eerdere geheel of gedeeltelijk gesloopte kloosterkerk is een indirecte: de grote hoeveelheid puin voor de fundering.

Samenvattend komt de bouwgeschiedenis van de kerk van het Franciscanerklooster wellicht hierop neer: het klooster is gesticht tegen het midden van de 13e eeuw, in de tijd waarin de 11e-eeuwse houten St.-Maartenskerk kort daarvoor door een bakstenen kruisbasiliek was vervangen en waarin aan de toenmalige westkant van de stad de bouw voorbereid of begonnen was van de tweede parochiekerk, de A-kerk. Dit was een maar weinig kleinere kruisbasiliek die in de plaats kwam van een kapel die aan St.-Nicolaas gewijd was. Het vloeroppervlak van de ruimten voor de leken was in deze beide nieuwe parochiekerken kleiner dan in de Broerkerk in 1819 opgemeten werd. Omdat het niet goed denkbaar is dat de Minderbroeders zich direct bij hun vestiging in zo'n nadrukkelijke concurrentie met de parochiekerken geplaatst hebben, moet de conclusie zijn dat de grondmaten van de Broerkerk van 1819 niet die van de 13e-eeuwse kloosterkerk zijn. Waarschijnlijk werd die vroegste kerk, waarvan in 1893 vermoedelijk sporen gevonden zijn, in de late 15e eeuw verbouwd, uitgebreid of geheel vervangen. Terwijl de Franciscanen in Kampen en Deventer, eveneens aan het eind van de 15e eeuw, hun kloosterkerken als hallenkerken herbouwden, werd de Broerkerk een pseudobasiliek. Dit blijkt afdoende wanneer de kerk op de oude stadskaarten en de gereconstrueerde dwarsdoorsnee (zie afb. 21) met elkaar vergeleken worden; beide wijzen niet op een hallenkerk, maar op een pseudobasilicale aanleg. Deze maakt ook de vroeg-17e-eeuwse verbouwing, waarbij de topgevels en de steekappen weggenomen werden en er een groot zadeldak ontstond, in constructief opzicht be-

grijpelijk. Indien de Broerkerk een hallenkerk geweest was, dan zouden de gewelven van de zijbeuken zo hoog geweest zijn dat ze ter wille van dat ene grote zadeldak gesloopt hadden moeten worden, waarna ze vervolgens ongeveer 6 à 7 meter lager weer opgemetseld zouden zijn (in 1829 waren de zijbeuksgewelven immers nog aanwezig),⁴³ een gang van zaken die voor die tijd wel heel onwaarschijnlijk geacht moet worden.

De verbouwing van 1616 zal wel terug te voeren zijn op achterstallig onderhoud: de kerk kreeg na de secularisatie van 1594 immers pas twintig jaar later als Academiekerk een werkelijke bestemming. Ook de ruïneuze staat waarin de Broerkerk in 1829 verkeerde, was voor een groot deel het gevolg van gebrek aan onderhoud in de daaraan voorafgaande decennia. Toch wijzen de vallende stenen uit de gewelven van het schip (1820) en later ook van het koor (1826) ook op structurele gebreken. In 1828 werd geconstateerd dat het verband tussen de buitenmuren en het muurwerk van het middenschip 'genoegzaam alleen bestaat in de ijzeren ankers tot verbinding'.⁴⁴ Het is uit deze verschijnselen duidelijk dat de constructie ter hoogte van de gewelven was gaan wijken (van verzakkingen in de muren of pijlers is nooit sprake geweest – wat niet zo verwonderlijk is bij deze fundering op de vaste grond). Vermoedelijk is het wegvallen van de druk die de 15e-eeuwse topgevels uitgeoefend hadden, zich na 1800 aldus gaan manifesteren. Mogelijk gebeurde dit al voor de tweede keer. In 1716 lieten de Staten de Academiekerk inspecteren door de 'commies provinciaal'. Diens rapport bracht aan het licht dat de kerk – ook de gewelven – in een 'ellendige' staat verkeerde. Hij kreeg opdracht het herstelwerk uit te voeren, wat ca. 2000 gulden kostte – een groot bedrag, ongeveer even veel als wat de Provincie per jaar in totaal aan onderhoud en herstel van alle kerken uit de voormalige kloostergoederen te zamen uitgaf.⁴⁵

In het licht van deze mankementen is de verbouwing van 1830-1833 een geldverspillende en gevaarlij-

43 Vgl. bijvoorbeeld het rapport van de Hoofdingenieur, 9 april 1829 aan de Gouverneur (zie noot 28).

44 Brief van de fungerend Hoofdingenieur aan de Curatoren, 6 november 1828 (Curatorenarchief 328 no. 318, RAG).

45 Feith, H.O., 'Het Journaal van Thomas Seeratt', *Groninger Volksalmanak* 1890, 88. Feith vermeldde hier dat het herstel f 20.000,- kostte, maar de rekeningen (van 1717) noemen het bedrag van f 2002,- (Statenarchief inv. 2513, fol. 485, RAG).

Afb. 22. C. C. A. Last, het Broerplein in Groningen. Lithografie, uitgegeven in 1861. Gemeentearchief Groningen.

ke operatie geweest. Geldverspillend, omdat de constructieve problemen die zich in de bovenbouw van de kerk voordeden, niet werkelijk aangepakt werden, en gevaarlijk omdat men blijkbaar zonder begrip van het gotische systeem de verzwakte constructie door twee ingrepen volkomen ontwrichtte. In de eerste plaats brak men, zoals hierboven beschreven, twee pijlers weg ten behoeve van een transept. Ten tweede werden in 1830 de steunberen, die voordien van de voet tot aan de kop een doorsnee van 1×1 m hadden, tot lisenen met een verzwaarde voet gereduceerd (afb. 22, zie afb. 14), zodat de zettingen in de kap en de spatkrachten in de overgebleven gewelven nagenoeg niet meer naar behoren konden worden afgeleid. Het bouwtechnische rapport dat in 1891 op verzoek van

de pastoor van de kerk werd opgesteld, noemt de oorzaken op van de bouwvallige toestand waarin het gebouw andermaal verkeerde. Al deze oorzaken zijn het directe gevolg van de onjuiste behandeling en zelfs de verzwaring van de problematiek die er in 1829 was. Een eventuele restauratie zou, aldus het rapport, niet zonder gevaar zijn, omdat de verschillende onderdelen van de kerk niet meer betrouwbaar waren, 'zoo worden bijv. de kolommen met ijzeren banden en stropen aan elkander gehouden', de kap was zeer verzwakt en uit zijn verband gerukt, de gewelven waren gescheurd en de zijmuren weken uit.⁴⁶

⁴⁶ De volledige tekst van het rapport is opgenomen in het *Registrum Memoriale* van de parochie, 186.

DE ST.-MARTINUS EN DE BROERKERK

Hoewel het programma van eisen niet bekend is, zijn er wel twee elementen aan te wijzen die Cuypers' plattegrondontwerp bepaald hebben: de beperking van het perceel waarop gebouwd werd en de bepaling van de opdrachtgever dat, ter wille van de besparing, die nog solide gebleken fundamenteën van de Broerkerk zoveel mogelijk gebruikt dienden te worden. Vergelijking van de plattegronden van de oude en de nieuwe kerk (zie afb. 6 en 18) leert dat Cuypers de oude fundering benut heeft voor zover hem dat niet hinderde in zijn streven het gebouw zo ruim mogelijk te maken. De zuilen van het schip, van het koor en de vieringpijlers stonden op een enkele uitzondering na op oude funderingen, evenals vele steunberen en muurdelen. Dit blijkt uit een aantal tekeningen (o.a. afb. 7, waarop de vermelding 'nieuw' en 'oud' onder de vieringpijlers en het gearceerde blok onder de buitenmuren, waarover de nieuwe funderingsvoet heenkraagt).⁴⁷ Het is bovendien bevestigd – wat de muren betreft – door het bodemonderzoek van 1982.

De rooilijn van de Broerstraat (nu Broerplein) liep vlak langs de steunberen van de oude kerk, zodat het onmogelijk leek de nieuwe kerk breder te maken – althans bij een symmetrische verdeling van midden-schip en zijbeuken. Cuypers paste echter een kunstgreep toe die hij ook bij andere binnenstadskerken had toegepast (de St.-Martinus in Sneek, 1869, de St.-Jacobus in 's-Gravenhage, 1875, de H. Dominicus in Amsterdam, 1884, en in 1896 de H. Hartkerk in Tilburg): hij bouwde de muren zover mogelijk aan de buitenzijde van de steunberen, zodat deze zelf grotendeels in de kerk kwamen te staan. Hierdoor nam de inwendige breedte met ca. 2,25 m toe. Rond het oude koor was meer grond beschikbaar. Het linker zijkoor kwam op de plaats van de afgebroken woningen, het rechter en de sacristie op de plek van het voormalige Theatrum Anatomicum. Ook trok Cuypers het hoofdkoor door tot aan de rooilijn met de Poststraat en verving hij de driehoekige sluiting door de ruimere halve zestienhoek. Aan de westkant maakte hij het opper-

vlak groter door de uitgebouwde doopkapel en ingangspartij. Een extra travee aan de zuider transept-arm maakte het gebouw ook daar breder dan het vorige. Hoe Cuypers woekerde met de beschikbare plaats blijkt uit de vergelijking van de binnenwerkse maten: de St.-Martinus was 5,7 m langer dan de Broerkerk en in het schip 2,25 m, in het transept 5,85 m breder. Het nieuwe koor was zelfs 11,5 m breder dan het oude.

Het ontwerp

De in architectonisch opzicht meest interessante kant van het gebouw was de noordwestzijde (zie afb. 1), waar ook de belangrijkste ingang was. De groepering van de onderdelen toonde een sterke en schilderachtige compositie. De traveeën van de zijbeuk en de accenten van de tentdaken gaven een krachtig ritme dat lichter herhaald werd in de kapellen van het grote dak. Ook de hoogtewerking had een ritmische dynamiek. Boven het ingangsportaal gaven de diverse muurvlakken en dakschilden een complex verticaal effect dat geconcentreerd werd in de naaldspits van de traptoren. De vieringtoren herhaalde en versterkte dit effect.

Een dergelijke opvallende beheersing van de architectonische middelen leek bij de oost- en noordgevel te ontbreken. Het beeld had hier een bijna bruuske soberheid (zie afb. 3), die waarschijnlijk beter gewerkt heeft tegenover de volkomen anders georiënteerde, maar in feite even strenge classicistische orde van het voormalige Academieggebouw. Het nieuwe Academieggebouw echter confronteerde de St.-Martinus met een hogere voorgevel van rode baksteen met natuurstenen ornamentiek en met een hoge, rijk bewerkte spits op een overigens functioneel weinig belangrijke traptoren. De St.-Martinus heeft zich naast deze mededinger in het pleinbeeld niet goed kunnen handhaven, waarbij natuurlijk de verbouwingen van de huizen aan de oost- en de westzijde nog een extra handicap bij de waardering van het ontwerp hebben gevormd.

Het interieur van de kerk heeft niet van zulke storingen van buitenaf te lijden gehad; daar kwam het uitzonderlijke architectonische verbeeldingsvermogen van Cuypers duidelijk aan den dag. Het gebouw presenteerde zich hier als een grote, lichte of liever: heldere ruimte, een verrassend effect, waarschijnlijk mede doordat de omringende bebouwing de maat van het

47 Vgl. ook 'St.-Martinuskerk Groningen. Gedeelte plattegrond 1:100, Oud, Nieuw', waarin de twee plattegronden deels over elkaar geprojecteerd zijn (Cuypers Archief, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam).

gebouw moeilijk deed beseffen. De ruimtewerking van het interieur heeft Cuypers trouwens zelf ook verbaasd, getuige notulen van 1897.⁴⁸ De capaciteit van de kerk was 1000 vaste zitplaatsen, maar voor grote gebeurtenissen was er veel reserve, eens was 'het grootsche kerkgebouw geheel vervuld met geloovigen; men schat het aantal op ruim 1500'.⁴⁹ Toch was niet het aantal vierkante meters vloeroppervlak de voornaamste oorzaak van de grote ruimtelijkheid, maar de hoogte van de zijbeuken en de scheibogen.

Bij zijn ontwerp heeft Cuypers gebruik gemaakt van proportiesystemen, vooral met gelijkzijdige driehoeken, blijkbaar niet ter wille van de ruimtelijke werking maar 'als een grooten waarborg dat dit gebouw (...) een harmonisch geheel kon worden'.⁵⁰ Dat hij teruggreep op een middeleeuwse ontwerpmethodode is stellig geen gril geweest, maar veeleer een consequentie uit zijn opdracht om hier zoveel mogelijk 'op de oude grondslagen' te bouwen. Dat woord zal voor hem zeker ook een diepe overdrachtelijke betekenis gehad hebben. Er zijn in het ontwerp van de St.-Martinus tal van aanwijzingen dat Cuypers aansluiting gezocht heeft bij de oude Broerkerk, zoals die voor het eerst rond 1575 werd afgebeeld.

Hoewel de overeenkomsten verder gaan dan alleen de vormen zijn die toch het meest duidelijk. De topgevels met steekappen werden door Cuypers getransformeerd tot de tentdaken boven de zijbeukstraveeën – een zeer ongebruikelijke oplossing: tentdaken komen in de historische architectuur wel in serie voor wanneer een dakkap een bocht moet maken (zoals bij een kooromgang), maar voor een rechte overkapping is deze constructie vanwege de bewerkelijkheid, de kosten en de veel grotere onderhoudsproblematiek uiterst zeldzaam. Toch had Cuypers goede redenen, van zowel symbolische als van functionele aard, om hier tentdaken toe te passen. Topgevels met steekappen moet hij uitgesloten hebben, omdat een pseudo-basiliek tot een relatief slechte verlichting van het mid-

denschap leidt en het gebruikelijke lessenaarsdak boven een zijbeuk van een basiliek zou de relatie met de oude Broerkerk verloren doen gaan. De tentdaken hielden die relatie vast en maakten bovendien veel hogere vensters in de lichtbeuk – of veel hogere scheibogen en zijbeuken – mogelijk dan een lessenaarsdak kon doen.

De tweede overeenkomst is de hoge vieringtoren. Op tal van stadskarten uit de 16e en 17e eeuw is de naaldspits van de Broerkerk een duidelijk element in het silhouet van de stad. Terwijl de verbouwing van 1830 moest leiden tot de sloop van deze spits en daarvoor in de plaats een koepeltje op de westgevel gezet werd, herstelde Cuypers het historische beeld door het motief van de dakruiter uit te werken tot bijna torenachtige proporties – zonder dat het een echte toren is geworden.⁵¹ Natuurlijk vereiste een prominente plaats in het stadsbeeld rond 1900 een hogere spits dan die van de oude kerk, maar het ontwerp van Cuypers heeft ook in dit opzicht meer betekenislagen. Cuypers stelde vaker de hoogte van de toren afhankelijk van de lengte van de kerk, vanwege de symbolische betekenis: 'verkondigt de oostwaardsche strekking der kerk onzen God in de lengte, de toren verkondigt Hem in de hoogte (...). Aan eene goede kerk strekt de toren zich even ver ten Hemel uit, als de kerk het Godsrijk in de lengte verkondigt'.⁵²

Er zijn meer overeenkomsten. Op sommige 17e-eeuwse aanzichten van de stad, zoals dat van Casper Bouttats (afb. 23), staat de Broerkerk afgebeeld met een uitbouw aan de westkant – vermoedelijk een misinterpretatie, via tussenstadia, van het stadsaanzicht van Braun en Hogenberg – waarvan de vorm overeenkomt met die van de St.-Martinus. De sluitsteen van het middenschip van de Broerkerk, die Cuypers nog heeft kunnen opnemen, moet globaal genomen dezelfde hoogte hebben gehad als die van de St.-Martinus. Ook de opvallende vormgeving van de oost- en noordgevels van het gebouw, waarin de decoratie

48 Notulen van het kerkbestuur, 29 december 1897 (archief St.-Martinusparochie, GAG).

49 *De Katholieke Groninger*, 10 oktober 1897 (GAG).

50 *Het Werk van Dr. P. J. H. Cuypers*, 22. Het is mijn bedoeling Cuypers' hantering van proportiesystematiek binnenkort in een apart artikel nader uit te werken.

51 Bij de waarneming door het Biologisch-Archeologisch Instituut in 1982 werd een zeer forse fundering gevonden uit de bouwtijd

van de St.-Martinus, die welhaast voor een toren aangelegd moet zijn. Er is een orale traditie dat een toren gepland zou zijn, in de archieven is daarvan echter niets gebleken.

52 Alberdingk Thijm, J. A., *De Heilige Linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst*. (Werken van J. A. Alberdingk Thijm IV, Kunst en Oudheidkunde I), Antwerpen 1909 (1858¹), 123.

Afb. 23. De Broerkerk, links van het midden afgebeeld op een aanzicht van de stad van Johannes Peeters, gegraveerd en uitgegeven door Casper Bouttats, Antwerpen 1674. De topografische betrouwbaarheid van deze prent is in de meeste details heel gering. Gemeentearchief Groningen.

werd onderdrukt en de aandacht geleid naar de grote, hoge, in zijn kaalheid naar 19e-eeuwse normen naast abstracte bouwmassa, kan opgevat worden als een verwijzing naar de lokale traditie, zoals die zich bijvoorbeeld manifesteert in de oost- en noordgevels van de A-kerk, die bij alle verschillen in essentie dezelfde eigenschappen hebben als de St.-Martinus heeft gehad.

De kennis van de oude afbeeldingen van de Broerkerk mag bij Cuypers geacht worden aanwezig te zijn geweest. Voor hem moet een dergelijk onderzoek als voorbereiding voor een bouwplan in deze jaren een routinehandeling zijn geweest: hij had immers honderden restauraties en restauratie-adviezen op zijn naam.⁵³ Dat hij vaker oplossingen en vormen aan historische architectuur ontleende voor zijn eigen architectonische ontwerpen is bekend. Het ontwerp van de St.-Martinus is echter een eigenaardige, andersoortige kwestie, die het midden houdt tussen restauratie – zij het op ideëel niveau – en nieuwbouw. Cuypers ge-

bruikte het beeld van de kerk zoals hij de oude fundamenteën gebruikte: aan de ene kant hanteerde hij die gegevens om de opgave in te perken, aan de andere kant zocht hij binnen deze begrenzing naar hun maximale potenties op constructief, esthetisch en functioneel gebied. Zo transformeerde hij de 15e-eeuwse gotiek in een 19e-eeuwse. Deze metamorfose van het beeld was grondiger en principiëler dan die hij enkele jaren eerder, maar toen niet op eigen initiatief, had beoogd van de Broerkerk in Zutphen (1293 gesticht) in zijn ontwerp voor de Groninger St.-Jozef.⁵⁴ De Broerkerk was aanwezig in de St.-Martinus, maar gereïncarneerd in een hogere, qua ontwerp en techniek meer complexe orde.

SUMMARY

In 1893 the church of the Franciscan convent in the town of Groningen was demolished to make place for

⁵³ Tussen 1877 en 1917 was het aantal van zijn restauraties en restauratieadviezen 723 (*Bull. KNOB* 17 (1918), 29).

⁵⁴ Vgl. Woud, A. van der, 'De St.-Jozefkerk', 71 e.v.

a neo-gothic church designed by P. J. H. Cuypers. From the point of view of the history of architecture hardly anything was known about this church, although the building stands out as a great and impressive structure in the 18th- and 19th-century topographical sources. The investigation of which the results are published in this article bears this out. Apparently the first conventual church was built in the 13th century together with the other conventual buildings. During the second half of the 15th century this church must have been replaced by a long and high pseudo-basilican building. The new building now came up to the standard of the two parish churches, the church of St. Martin and the 'A-kerk', which had both just been renewed and enlarged.

In 1830 the conventual church, the 'Broerkerk', was handed over to the Roman Catholic community, but in spite of some restorations that were then carried out the dilapidated building had to be pulled down c. 1890. Cuypers was asked to make use of the old foundations as far as possible. This he did, there are even indications that he went further and that to a large extent he adapted his design to the former 'Broerkerk'. Not only did he take over the outward form, but he also transformed the idiomatic and constructive elements of the old church into a technical, spatial and aesthetic concept of the late 19th century.

H. N. KARSEMEIJER EN G. A. OVEREEM*

DUIFHUIZEN IN NEDERLAND

In de afgelopen jaren is er bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een uitgebreide inventarisatie gemaakt van de nog resterende en in sommige gevallen van recent gesloopte duifhuizen in Nederland. Doordat duifhuizen hun functie hebben verloren, is het bestand in de afgelopen decennia hard teruggelopen. Aan de geschiedenis van een typisch bouwwerk, dat reeds in 1290 voor het eerst vermeld werd, lijkt een einde te zijn gekomen. Daarom is juist nu een inventarisatie gemaakt, aan de hand waarvan getracht is een typologie op te stellen van de verschillende soorten duifhuizen. Voor de datering, voor zover die niet uit de bronnen of de literatuur bekend is, is een beroep gedaan op dr. ir. R. Meischke.

Wat is precies een duifhuis? In het algemeen kan worden gesteld dat een duifhuis een verblijf is, dat is ingericht tot het houden van duiven. Wij onderscheiden een aantal soorten duifhuizen: duiventil, duiventoren, duivenslag, duivenslagpoort, geveltil en daktil. In overeenstemming met de Duitse en Franse literatuur hebben we de duifhuizen naar hun verschijningsvorm ingedeeld in typen of soorten, ongeacht het bouw-materiaal. Bij de duiventorens, -tillen en duivenslagpoorten hebben wij een zo compleet mogelijke inventarisatie nagestreefd.

De duiventoren, -til en -slag zijn bij voldoende afmetingen geschikt voor het houden van enige honderden duiven. In de duivenslagpoort en de gevel- en daktil kunnen enige tientallen duiven gehuisvest worden. De duiven werden eertijds als voedsel gebruikt

(duivevlees en duivepastei) en hun mest werd gebruikt bij het telen van tabak, saffraan en hennep. Het houden van duiven uit economisch oogmerk duurde van de 13e tot de 19e eeuw. In de 19e eeuw werden nog wel duifhuizen opgericht, maar deze dienden meer ter stof-fering van het landgoed dan dat zij de eigenaar enig economisch nut opleverden.

GESCHIEDENIS

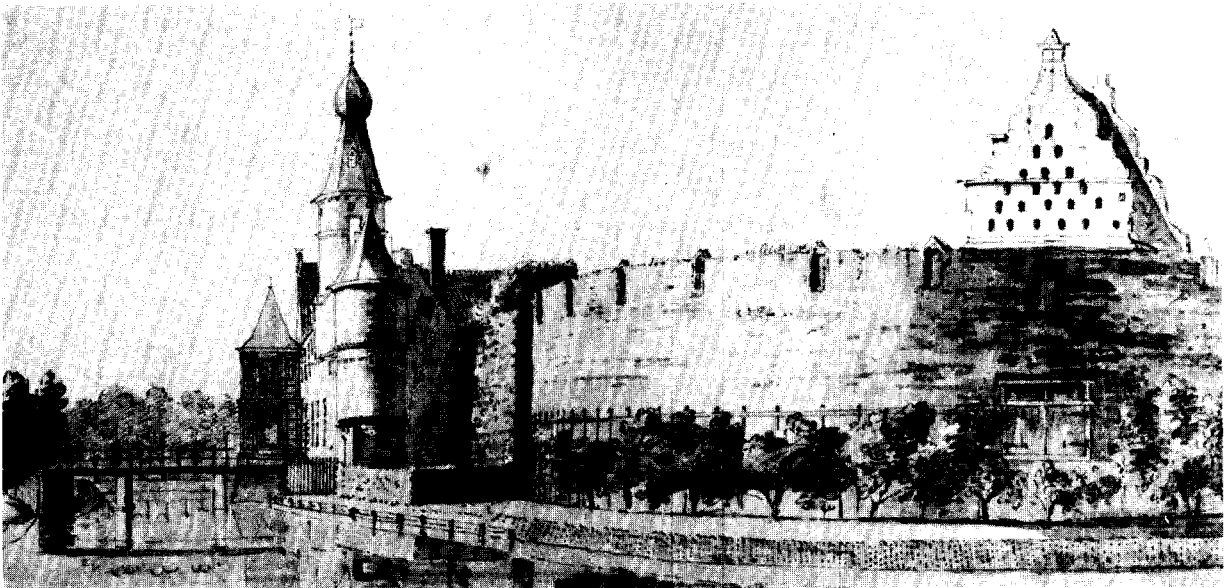
In de middeleeuwen was het een heerlijk recht om grote duifhuizen op te richten, voorbehouden dus aan de hoge geestelijkheid en de adel. Op oude afbeeldingen komen we de duifhuizen dan ook vaak tegen in de buurt van een kasteel of klooster (afb. 1). In de 16e en 17e eeuw gaan ook de burgers over tot het houden van duiven. Een van de oudste afbeeldingen van een duiventoren vinden we in het Breviarium Grimani uit ca. 1520, naast een boerderij (afb. 2). Ook op schilderijen uit de 17e eeuw komen we regelmatig duifhuizen tegen (afb. 3).

Het recht tot het bouwen van een groot duivenverblijf was gebonden aan het in bezit hebben van een bepaalde oppervlakte land. Omdat de duiven niet bijgevoerd werden haalden zij, als men te weinig land bezat, het voer bij de buurman weg. Een koppel duiven kon zo grote schade aanrichten.

Veel kleine duifhuizen komen voor aan de gevels van stadshuizen en niet-adellijke gebouwen op het platteland.

Het duivenrecht bleef bestaan tot in 1798, onder invloed van de Franse revolutie, de heerlijke rechten

* Het betreft hier een bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Beide auteurs zijn verbonden aan de afdeling voor bouwkundig onderzoek en documentatie van genoemde Rijksdienst.

Afb. 1. Het kasteel Marquette, naar anonieme 18e-eeuwse tekening. In de gevel van de bebouwing op de voorburch is een duivenslag zichtbaar (foto Monumentenzorg).

Afb. 2. Miniatuur uit het Breviarium Grimani. Een stenen duiventoren naast een boerderij (reproductie).

Afb. 3. Boerenerf in de 17e eeuw, schilderij door Emanuel Murant, collectie Boymans van Beuningen, Rotterdam. Een eenvoudige duiventil op het erf (foto A. Frequin, Den Haag).

in Nederland werden afgeschaft. In 1807 werd echter in de jachtwet bepaald dat bezitters van een duifhuis dit mochten behouden. Nieuwe torens en tillen mochten voortaan slechts worden opgericht met 'uitdrukkelijke permissie van Zijne Majesteit'. Ook in 1807 moest men een bepaalde hoeveelheid land bezitten om voor zo'n duifhuis in aanmerking te komen.

In de 19e en het begin van de 20e eeuw werd het bezit van een duiventoren of -til verheven tot een romantisch statussymbool voor de beter gesitueerden. Zonder zo'n duivenverblijf was het landgoed niet compleet. Daar waar eerst de dorpsstimmerman of -metselaar een 'tijdloos' duivenverblijf bouwde, doet nu de architect zijn intrede en ontwerpt hij voor de landadel duifhuizen in de toen populaire neostijlen.

Thans is het houden van duiven een sport gewor-

den. Ze worden gehouden in speciale hokken en door hun eigenaar verzorgd. De nog resterende duivenverblijven van vroeger zijn vaak verlaten, op een enkele verwilderde duif na.

INVENTARISATIE EN VOORSTEL TOT TYPOLOGIE

Duiventorens

Een duiventoren is een meestal stenen vrijstaand gebouw, torenachtig van uiterlijk, massief tot op het maaiveld en ingericht tot het houden van duiven. Qua plattegrond kennen we in Nederland vier basisvormen. Van iedere basisvorm zijn de ons bekende voorbeelden opgesomd en is één afbeelding gegeven.

Ronde duiventorens

't Goy (gem. Houten)	De Wickenburg	1654 eerste vermelding (afb. 4)
Rhenen	Kasteel Remmerstein	XIX A
Maarsbergen	Kasteel Maarsbergen	XIX

Vierkante duiventorens

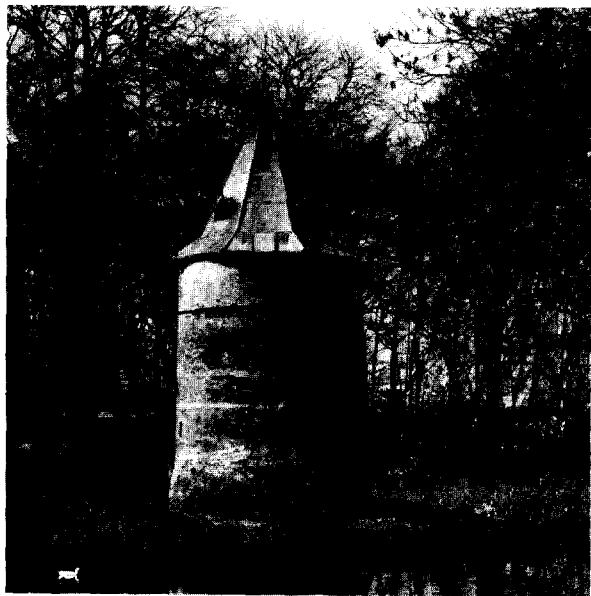
Rijswijk	Huis te Werve	1590
Leersum	Huis Schevickhoven	XVII
Liempde	Hoevedreef 2	XVII (afb. 5)
Tuil	De Nesch	XVII (gesloopt)
Bunnik	Rhijnauwen	XVIII m
Amersfoort	Huis Randenbroek	XVIII
Harmelen	Huis Harmelen	XVIII
Renswoude	Kasteel Renswoude	XVIII
Rumpt	Middelstraat 2	XIX
Lage Vuursche	Groot Drakestein	1850-1860
Zeist	Ma Retraite	1890
Slochteren	Fraeylemaborg	XIX

Zesboekige duiventorens

Rhoden	Huis Menzinge	XVIII (afb. 6)
Zevenaer	Landgoed Zevenaer	1860-1870
Langbroek	Huis Leeuwenburgh	1880

Achtboekige duiventorens

De Meern	Huis te Voorn	XVIII m
Gendringen	Huis Landfort	XVII
Zevenaer	Kasteel Babberich	1850 (afb. 7)
Zeist	Huis Pavia	1880-1890
Driebergen	Sterkenburg	XIX
Lage Vuursche	Achter Feuwijkshoeve	XIX

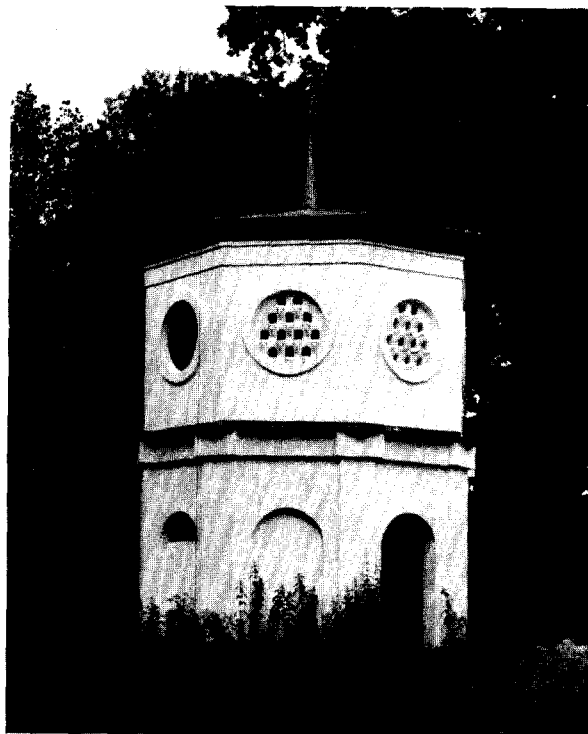
Afb. 4. De ronde duiventoren van de Wickenburg in 't Goy die voor het eerst wordt vermeld in 1654. De in de muur gemetselde nestholtes zijn bereikbaar door houten aanvliegstijgen op het dak (foto Monumentenzorg).

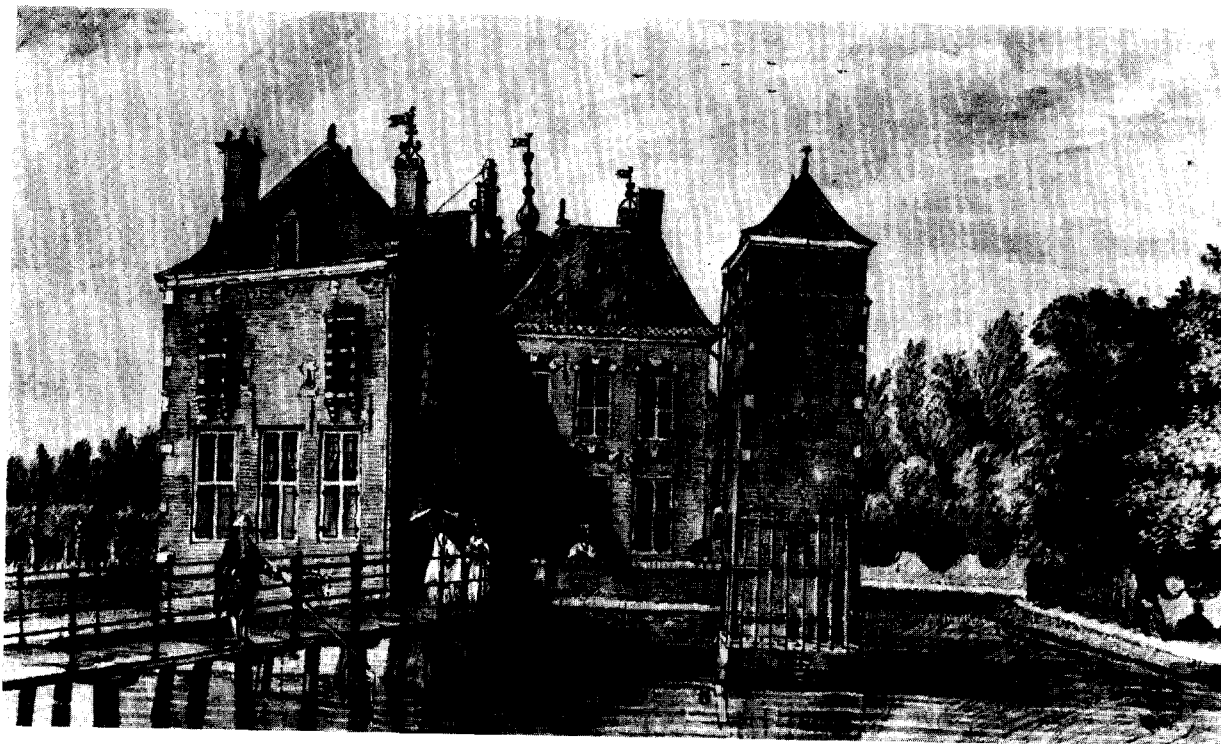
Afb. 5. De vierkante duiventoren bij hoeve Dreef te Liempde (foto Monumentenzorg).

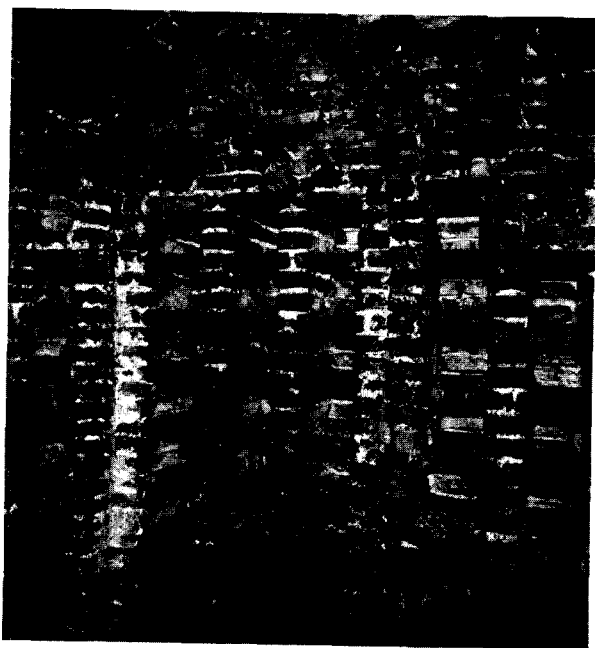
Afb. 6. De unieke getordeerde zeshoekige duiventoren bij het huis Mensinge te Roden (foto Monumentenzorg).

Afb. 7. De achthoekige duiventoren van het huis Babberich bij Zevenaar in goed onderhouden staat (foto Monumentenzorg).

Afb. 8. Het huis Moersbergen te Doorn, naar tekening van J. de Beijer uit 1750. Hoektoren met duivenslag in de bovenbouw (foto Monumentenzorg).

Afb. 9. Uitgespaarde nestgaten in toren van de Hervormde Kerk in Maartensdijk (foto Monumentenzorg).

Afb. 10. De z.g. Kapel van het huis Molenstein te Driebergen, waarvan de toren als een compleet duifhuis is ingericht (foto Monumentenzorg).

Een duiventoren kan ook een onderdeel zijn van een gebouw zoals aan kasteel Moersbergen (xvii) bij Doorn (afb. 8). Hier is de duiventoren als losse hoektoren opgetrokken. Dit vinden we ook bij kasteel Helmond (xvi) te Helmond en bij kasteel Ooy (1630) te Ooy (bij Nijmegen). Bij kasteel Linschoten te Linschoten is de duiventoren (xviii) in het koetshuis opgenomen, in de Tonedenhof te Mechelen (L.) (xvii) is de duiventoren verwerkt in de toegangspoort. In de NH kerktoren ($\pm$ 1500) te Maartensdijk is in een geleiding een groot aantal nestplaatsen uitgespaard (afb. 9). Een leuke variant op dit type vinden we in Driebergen bij de kapel van het landgoed Molenstein: de uit 1780 daterende 'kerktoren' is hier compleet tot duiventoren omgevormd (afb. 10).

Duiventillen

De duiventil is een vrijstaand, stenen of houten bouwwerk, gebouwd op stenen of houten kolommen. In het gebouwtje is dus altijd een vloer boven het maaiveld aanwezig.

Afb. 11. De til bij boerderij De Prinsenhof te Hamersveld naar een oude opname. Deze til is afgebroken, maar een kopie ervan bevindt zich in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, waar de stenen poeren evenwel zijn vervangen door houten kolommen (foto Monumentenzorg).

Ronde duiventillen

Doorn	Huis Doorn	xviii
<i>Vierkante duiventillen</i>		
Dwingelo	Huis Oldengaarde	xviii b
Echten	Huis Echten	xviii
Raalte	Schoonheeten	xviii
Arnhem	NOM	1850
	Dit is een kopie van een in 1968 verwijderde til uit Hamersveld (afb. 11).	
Heeze	Kasteel Heeze	1850
Oldebroek	IJsselvliet	xix d
Vollenhoven	De Oldenhof	xix d
Wijhe	De Gelder	1880
Heino	't Rozendaal	xix
Weerselo	Boerderij bij 't Stift	1925
Voorthuizen	Nijkerkerkweg 187	1980
Beers	De Ossenbroek	?

Rechthoekige duiventillen

Brede	Breedeborg	XVIII
Hornhuizen	Ommelandenweg 30	XVIII
Putten	Huis Oldenaller	1840-1850
Heerde	Kasteel Vosbergen	1880-1900
Leens	Borg Verhildersum	XIX
Uithuizen	De Menkemaborg	XIX
Nieuwolda	Hoofdweg Oost 14	1925

Dit is een kopie in beton naar een model uit 1850.

't Zandt	Alberdaheert	XX
Assen	Port Nator	?
Wijhe	Kasteel Nijenhuis	?

Zesboekige duiventillen

Ezinge	Borg Allertsma	1880-1890
Leusden	De Treek	1880-1890
Amersfoort	Huis Nimmerdor	1900

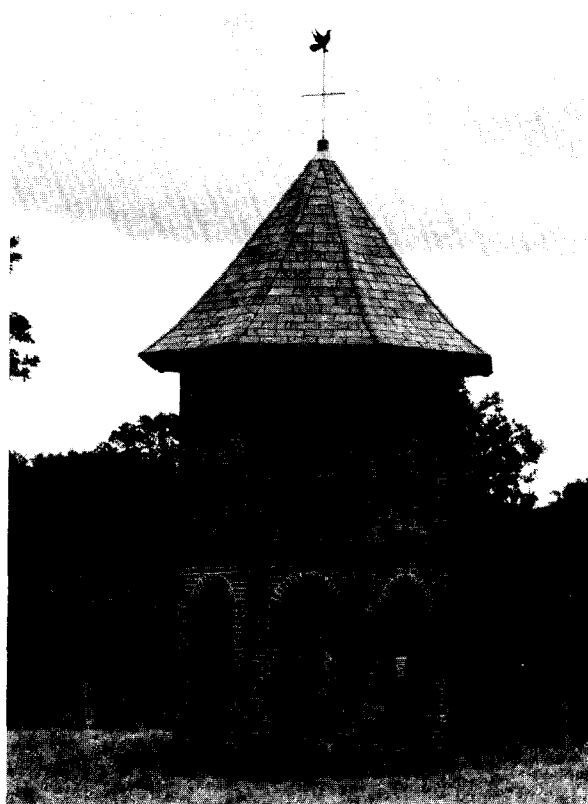
Achthoekige duiventillen

De Bilt	Huis Sandwijk	1850
Berkel	Trappistenklooster	1875
Nijkerk	Kasteel Salentijn	1880
Staverden	Kasteel Staverden	XIXd (afb. 12)
Leek	Nienoord	XIX

Duivenslagen

De duivenslag bestaat uit een aantal aanvliegopeningen in een gevel met een kleine nestruimte erachter. Van duivenslagen zijn talrijke voorbeelden te vinden in de meest uiteenlopende situaties, bijvoorbeeld in vrijstaande poortgebouwen: Beers, voormalige Unia State (1616); Neerlangbroek, Groenestein (1617); Neerlangbroek, Weerdestein (1642); Sexbierum, Liaukemalaan 2 (XVII); Tricht, Huis Craaijestein (XVII); Waaxens, Sjuuxma State (1668) (afb. 13). Ook in boerderijen komen duivenslagen voor, bijvoorbeeld in Epe (Gld.) Zuukerweg 77 (1715) en in woonhuizen zoals in Hattem, Adelaarshoek 5 (afb. 14). Tenslotte komen zij voor in kerken en kastelen. Bijzonder is de duivenslag in de grachtmuur van kasteel Haamstede (XVI) (afb. 15).

Afb. 12. Achthoekige duiventil nabij kasteel Staverden bij Leuvenum (foto Monumentenzorg).

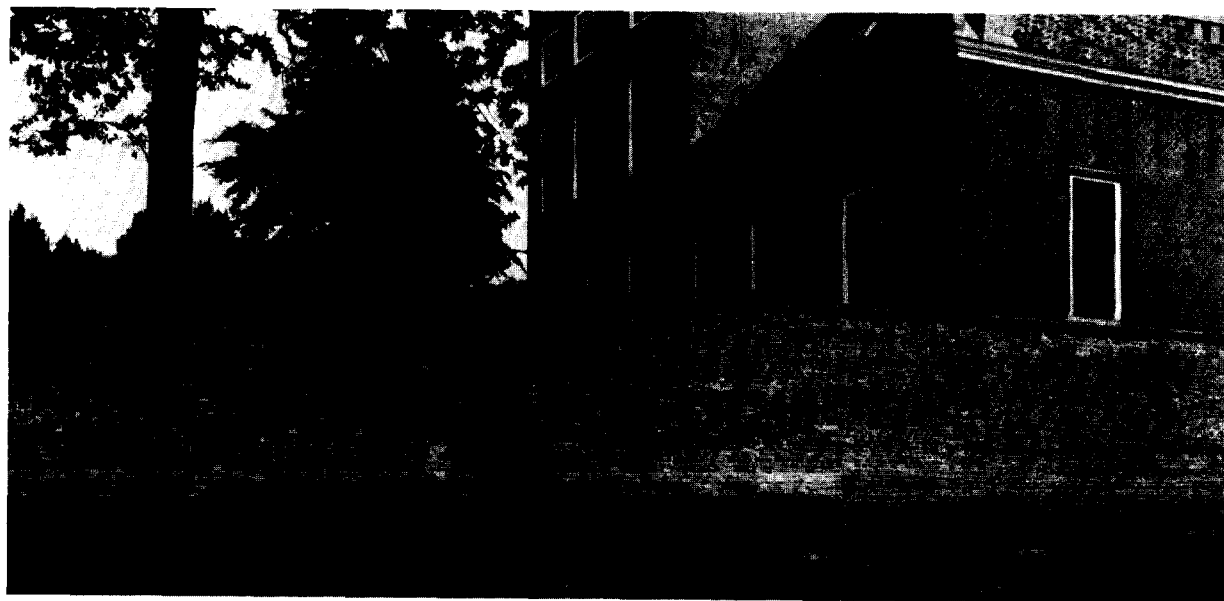

Afb. 13. Poortgebouw met duivenslag in de topgevel bij de Sijxma State te Waaxens (foto Monumentenzorg).

Afb. 14. Een duivenslag in de topgevel van een woonhuis te Hattem (foto Monumentenzorg).

Afb. 15. De duivenslag in de grachtmuur van kasteel Heemstede, een zeldzaam verschijnsel (foto Monumentenzorg).

Afb. 16. Duivenslagpoort aan de Hemclerweg no. 2 in Lellens, een van de drie nog resterende duivenslagpoorten (foto Monumentenzorg).

Duivenslagpoorten

Bij de duivenslagpoort bevindt zich het duivenverblijf boven een stenen of houten poort naar het erf van een boerderij. Er resten in Nederland nog drie van dergelijke poorten. Er staat er één in Lellens, Hemerterweg 2 (XIX) (afb. 16), op een houten onderbouw, één in Leens, Dijkstilsterweg 4 (XVIII?), eveneens op een houten onderbouw overgeplaatst uit Lellens, en één in Schildwolde, Singel 1, op een stenen onderbouw, gedateerd 1659. Hier kunnen we dus spreken van een typisch Gronings verschijnsel.

Geveltillen

Een geveltil is een houten duivenverblijf, vaak in de vorm van een kist met een lessenaarsdak, aan de gevel opgehangen en meestal geschikt tot het houden van kleine aantallen duiven. Een hele grote geveltil hangt aan de gevel van het bouwhuis van kasteel Amerongen (XVIII d) (afb. 17). Van deze til is bekend dat hij ge-

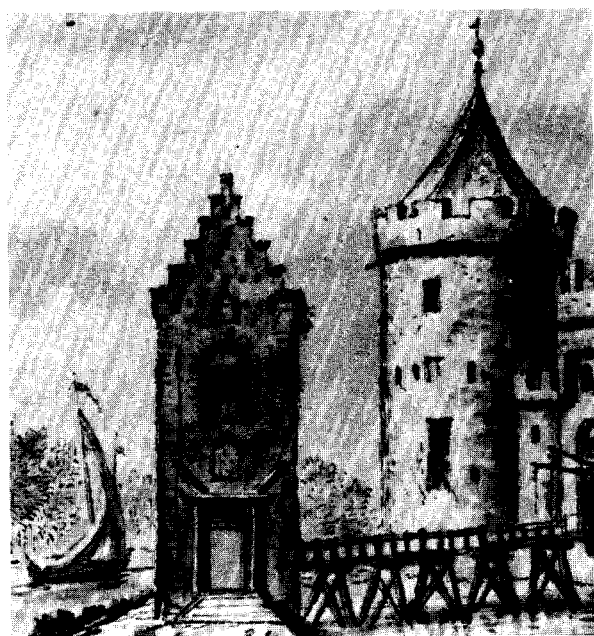
bruikt werd voor winning van duivenmest ten bate van de tabaksteelt in de omgeving. Een geveltil van bescheiden afmetingen is te zien op een oude afbeelding van het voormalig kasteel Cronenburg te Loenen aan de Vecht, naast de ingang. In het vrijstaande poortgebouw is tevens een duivenslag (afb. 18). De geveltil is bij uitstek geschikt voor het houden van duiven in de stad (afb. 19).

Daktillen

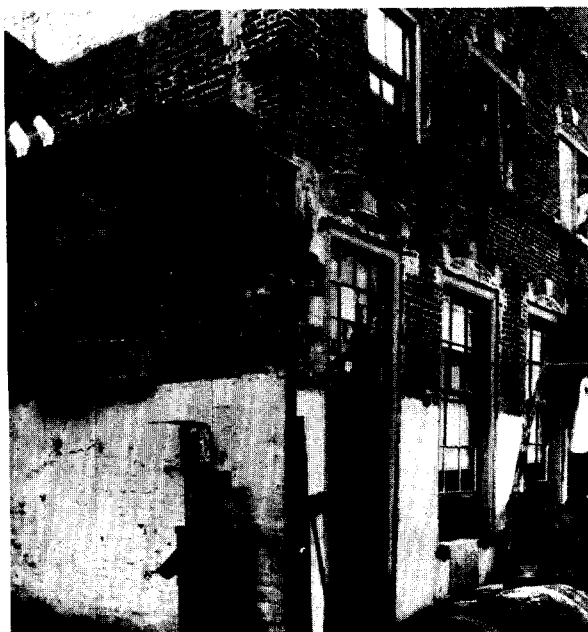
Als laatste type duivenverblijf noemen wij de daktil. Hij bestaat uit een aantal openingen in het dakvlak, die voorzien zijn van een aanvliegplankje. Een voorbeeld hiervan is te vinden in kasteel Ruurlo te Ruurlo (XVI) (afb. 20). Ongetwijfeld zullen elders nog meer voorbeelden van een dergelijk type te vinden zijn, al of niet dichtgetimmerd. In de kasteelboerderij van Eijsden is een speciaal dakkapelletje voor duiven aangebracht.

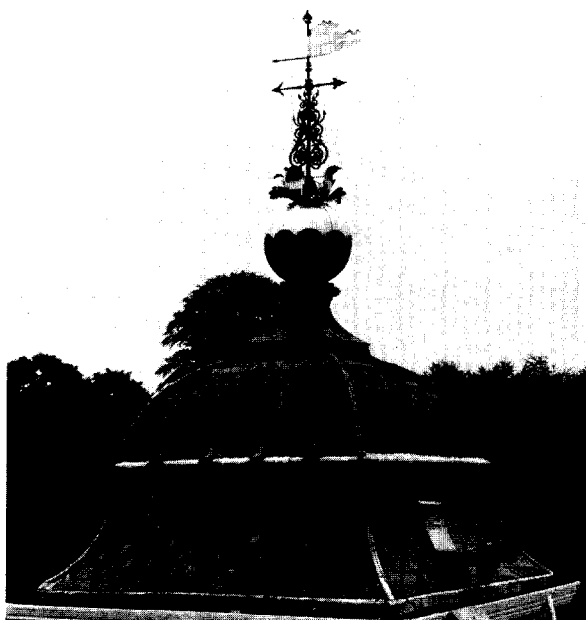
Afb. 17. De zeer grote geveltil van het bouwhuis bij kasteel Amerongen (foto Monumentenzorg).

Afb. 18. Het voormalig kasteel Cronenburg te Loenen aan de Vecht naar een 18e-eeuwse tekening, waarop een duivenslag in het vrijstaande poortgebouw en een geveltil rechts naast de ingang van het kasteel (foto Monumentenzorg).

Afb. 19. Een aantal kleine geveltillen aan een woonhuis te Hattem (foto Monumentenzorg).

Afb. 20. De daktil in de bekroning van de hoektoren van het kasteel-raadhuis in Ruurlo. De houten aanvliegplankjes zijn eerst met leer bekleed en vervolgens met lood overtrokken (foto Monumentenzorg).

SLOT

Tijdens de inventarisatie is gebleken dat het ontbreken van enig economisch nut en de veranderde instelling met betrekking tot het houden van duiven leidt tot een versneld verval van het huidige duifhuisbestand. Van de vrijstaande torens resten er nog 23. Van de tillen zijn er nog 28. De duiventorens en -tillen zijn geconcentreerd in het midden van ons land (Utrecht, Gelderland) met uitlopers naar Limburg (via Oost-Brabant) en Groningen (via Overijssel en Drenthe).

De bedreiging van de houten bouwsels is groter dan die van de stenen torens en tillen. Hout vergaat nu eenmaal sneller dan baksteen. Duivenslagen worden, juist omdat zij deel uitmaken van een gebouw, niet rechtstreeks in hun voortbestaan bedreigd, zij komen verspreid over het gehele land nog wel voor. Anders staat het bij de geveltill. Van dit kwetsbare duivenverblijf zijn ons slechts enkele historische voorbeelden bekend. De daktillen zijn iets minder kwetsbaar. De duivenslagpoort is een uniek verschijnsel geworden en verdient speciale aandacht.

In de afgelopen tien jaar zijn onder andere de duif-

huizen gerestaureerd te Dwingelo, Echten, Ezinge, Leens, Liempde, Oldebekoop en Rhenen. Toen de duivenslagpoort uit Lellens naar Leens werd overgeplaatst werd ook deze gerestaureerd. Recent verdwenen zijn de duivenverblijven te Tricht en Tuil.

We hopen met dit artikel belangstelling te hebben gewekt voor een klein, maar onvervangbaar element van het Nederlandse monumentenbestand. Het is dringend noodzakelijk verder verval tegen te gaan en zo de herinnering aan een aspect van de geschiedenis te behouden.

SUMMARY

In the Middle Ages it was a seigniorial right to build pigeon-houses. In the 16th and 17th century pigeon-fanciers were also found among the civilians. But the right to build large pigeon-houses remained a privilege for those who possessed a certain area of land. The French Revolution brought a greater freedom and in the 19th and 20th century pigeon-houses and dove-cotes came to be a romantic status symbol of the well-to-do, while at present keeping pigeons has become a sport.

This article gives an inventory and a typology of Dutch pigeon-houses of the past. Thus we find the tower-like pigeon-houses and the pigeon-lofts on stone or wooded columns, both of them in several sub-forms. There are also the pigeon-holes with dove-cotes behind in the walls of castles, churches and gateways. And there are the mostly wooden dove-cotes hung against the walls of manor houses or built on to the roofs of castles, farms etc.

These pigeon-houses are part of the national heritage and just as other monuments they too need attention and protection.

LITERATUUR

- David-Roy, M., 'Colombiers et pigeonniers', *Médecine de France* 1964, 21-32.
 Kammermeier, A., *Taubenhäuser Taubensläge*, Rosenheim 1978, 27-59.
 Knippenberg, J., 'Duifhuizen', *Brabants Heem*, 1955, 17 e.v.
 Kooger, J. P., 'Duiwentorens in Nederland', *Nederlands Historie*, VI (1972), 105 e.v.
 Schellart, A. I. J. M., 'Duiwentorens en duiventillen', *Spiegel der Historie*, 1968, 424-431.

BOEKBESPREKING

J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter

DE LEKPOORT TE VIANEN

Aspecten uit de historie van een stadje aan de Lek

Alphen aan den Rijn 1982

(79 pp.; 20 cm; f 29,50)

De Stichting Stedelijk Museum Vianen heeft in de herfst van 1982 een tentoonstelling georganiseerd, die de naam droeg: 'Leven in en om een poort'. In het middelpunt stond het enig overgebleven *spectaculaire* deel van de verdedigingswerken: de Lekpoort. En daar die poort bekend genoeg is, werkte de titel als een effectieve trekpleister. Het was er bovendien een met een dubbele bodem. Want het woord *poort* duidt in de middeleeuwse betekenis nog iets meer aan: namelijk de aanleg, waarvan een poort deel uitmaakt, de stad. Een bruikbaar voorbeeld van *pars pro toto*. De organisatoren hebben er een ruim gebruik van gemaakt om het ontstaan en de groei van de stad Vianen en haar verdedigingswerken onder de aandacht van de bezoekers te brengen.

De diepgravende voorbereidingen voor de tentoonstelling hebben de samenstellers aanleiding gegeven tot heel wat speurwerk. Het valt dan ook goed te begripen, dat zij hun gegevens in een blijvende vorm hebben willen gieten en de resultaten in een handzaam boekje bij elkaar hebben gezet. Precies zo'n uitgave als het boekje over Batesteyn, wederom rijk geïllustreerd. Onder de afbeeldingen bevinden zich reproducties van vele kaarten. Enkele daarvan bekijkt men met het nodige ontzag; het gaat hier om unieke handschriftkaarten uit de 16e eeuw!

Dit feit alleen al zou een reden kunnen zijn om het boekje aan te schaffen. Ik geef toe, dat men sommige afbeeldingen groter zou wensen, maar in het algemeen zijn ze goed leesbaar. De verblijfplaats wordt duidelijk aangegeven; zou men de bewuste afbeelding willen gebruiken om eigen studie te verdiepen, dan valt na te gaan waar het origineel zich bevindt.

Het spreekt vanzelf, dat de degelijke voorbereiding gegevens aan het licht gebracht heeft, die voordien

niet bekend waren. Een rijke bron bleek – zoals vaker – het stadsarchief, waaruit dan ook overvloedig geput is. Uiteraard vloeide deze bron het rijkst, wanneer het ging om gegevens van ná 1600. Toch werd ook de middeleeuwse geschiedenis beduidend verrijkt en dat is dan ook maar gelukkig: de ontwikkeling vangt eerst rond 1335 aan en eindigt met het beleg van 1567.

De metamorfose van het vlek Vianen tot een verdedigbare stad wordt vooral beïnvloed door de controverse Holland-Utrecht. Vianen kwam namelijk vooral na het huwelijk van Heilwich van Vianen met de rijke en machtige Willem van Duivenvoorde (1326) sterk onder Hollandse invloed. Jammer is voor de samenstellers van het boekje, dat zij geen kennis hebben kunnen nemen van het magistrale werk van dr. H. M. Brokken *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Zij zouden er ongetwijfeld nog wel het een en ander van hun gading hebben gevonden.

Heer Willem van Duivenvoorde moet na het verwerven van Vianen en het verlenen van stadsrechten begonnen zijn het plaatsje te bevestigen. Wellicht heeft hij zelfs de hand gehad in het ontstaan van het regelmatige, rechthoekige patroon, dat het stadje kenmerkt. Men heeft voor deze aanleg, die men in Naarden en Elburg heel opvallend herhaald ziet, tegenwoordig de term *bastide*.

Volgens Brokken is Van Duivenvoorde rond 1335 al aan de voorbereiding van de versterkingen begonnen. Zoals gewoonlijk zullen eerst de stadspoorten gebouwd zijn, waarna successievelijk de stadsmuren ontstaan zijn. Hoe de poorten er hebben uitgezien, blijft wel in het duister. Geen auteur waagt het de Lekpoort voor de 15e eeuw te dateren. Met de in een stuk van 1372 genoemde 'waterpoorte' en de 'poorte tot Lexmondewaert' zal wel niet de nog bestaande Lekpoort en de vrijwel identieke Lexmonderpoort – nu verdwenen, maar genoegzaam bekend uit afbeeldingen – bedoeld zijn.

Sommigen veronderstellen, dat de rondlopende muren, die heden ten dage aan de veldzijde op de Lekpoort aansluiten gehouden mogen worden voor de

overblijfselen van zware ronde flankeringstorens, die de Lekpoort het voorkomen gaven van de O. L. Vrouwepoort te Bergen op Zoom of de Korenmarktpoort te Kampen. Nu verschaft ons het boekje niet veel informatie, op grond waarvan we deze veronderstelling kunnen toetsen. Noch het formaat van de baksteen in de teruggevonden funderingen, noch de zwaarte van het muurwerk worden ter motivering aangevoerd. Het komt mij voor, dat we eerder te maken hebben met een laat-middeleeuwse versterking van de poorttoren. Een tekst uit de 15e eeuw vermeldt van de 'voerpoort van der waterpoorte aan beide zijden' dat er bussen (kanonnen) staan. Dat lijkt mij meer op een open werk – een zogeheten barbacane – te wijzen dan op zware torens. Ik meen overigens, dat de geciteerde 15e-eeuwse instructie voor de busmeesters verkeerd geïnterpreteerd is. Er wordt gesproken van een nieuwe toren tussen Batesteyn en de waterpoort. Gezien de omstandigheid, dat juist aan de Lekzijde de stadsmuur – in tegenstelling tot de drie andere zijden – volgens het kaartje van Jacob van Deventer de uitspringende muurtorens mist, zou ik mij best kunnen voorstellen dat daar nog wel eens een muurtoren aan het wat al te eenvoudige verdedigingsstelsel is toegevoegd. Jammer, dat de schrijvers er niet op gewezen hebben, dat aan de drie landzijden Vianen omgeven was door een dubbele gracht, gescheiden door een vrij smalle singel. Vermoedelijk was deze met doornhout beplant. Het zou interessant zijn om te weten, of deze aanleg reeds onder Gijsbrecht van Vianen in de laatste decennia van de 14e eeuw tot stand is gekomen dan wel ergens in de 15e eeuw, bijvoorbeeld toen ook het kasteel door een bolwerk werd omgeven.

Er moet mij nog iets van het hart. Een geheel ijzeren valhek, zoals op pag. 34 wordt verondersteld, is eigenlijk wel wat te veel van het goede. Zo'n ding moet

ook nog kunnen worden opgehaald. Het komt mij voor, dat de poortwachters aan een houten valhek, beslagen met ijzer en voorzien van gesmeed ijzeren punten al moeite genoeg hadden. Het plaatje van de onderdoorgang in de Lekpoort zal weinigen overtuigen, dat er inderdaad een valhek – hamei – geweest is. Men moet wel in de zaken thuis zijn, om de situatie te herkennen.

Overigens verraadt de foto op pag. 56 een aardig detail; de stadsmuur was gebouwd op een systeem van spaarbogen, hetgeen een grote materiaalbesparing opleverde en het graven van diepe en lange funderingssleuven onnodig maakte. Wel is het dan aan te bevelen de voet van de muur van een talud te voorzien. Dat schijnt men dan ook gedaan te hebben.

Opmerkelijk is, dat Vianen op een maagdelijke plek ontstond. Het nabijgelegen Helsdingen wordt als curtis – hof – reeds in de twaalfde eeuw vermeld, maar dan wel als bezit van de abdij Oostbroek. Overigens dateert de bestaande kapel aan de Helsdingse Achterweg (pag. 13-14) beslist niet uit de 12e eeuw. Wat dat betreft moeten we de auteurs uit de droom helpen.

De plaatselijke geschiedenis komt ruimschoots aan z'n trekken met soms gemakkelijke bijzonderheden. Wij begrijpen maar al te goed de zorg van de vroede vaders voor de zuiverheid van het water in de stadsgracht. Veel ook over het gebruik van de beide stadspoorten, soms als stedelijke gevangenis. Dat Vianen een vrijstadje was, geniet nog wel enige bekendheid. Maar wat dit nu precies inhield kan men in dit boekje lezen. Dat de stad er al een soort brw op nahield, dat zal voor de meesten wel iets nieuws zijn. Vianen, een interessant stadje! Het verdient inderdaad verder onderzoek.

J. Renaud

november 1983

KNOB

Nieuws van de Bond en actuele informatie

BOEKAANKONDIGINGEN

DE VAKLEU EN ET VAK

Het vierde deel uit de monografieënreeks van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek beschrijft de boerderijbouw vanuit een verrassende invalshoek. Het onderzoek naar het Oostgelderse dialect in de vaktaal van de timmerlieden leverde de neerlandicus drs. L. A. van Prooije zoveel gegevens op over de boerderijbouw tussen 1900 en 1940, dat er een heel leerzaam technisch boek kon worden samengesteld. Uit interviews met 70 oude bouwvakkers werden niet alleen veel vaktermen opgetekend, maar vooral ook vaak kleurrijke en sappig vertelde verhalen over werkmethoden en werkomstandigheden. Hierdoor kan ook de niet-technisch ingestelde lezer op een aangename wijze kennis nemen van de traditionele bouwwijze van boerderijen met ankerbalkgebinten.

In een tiental hoofdstukken worden de verschillende elkaar opvolgende bouwactiviteiten en de daarbij behorende gereedschappen beschreven. Een register met termen in het Oostgelderse dialect aan het eind van het boek is door de toepassing van de gangbare WALD-spelling ook voor niet-autochtonen goed leesbaar. Veel duidelijke tekeningen van de hand van de bouwvakman A. J. Hemels vullen de tekst goed aan.

De studie heeft, gezien de hoge leeftijd van de geïnterviewde bouwvakkers, nog net op tijd voorkomen dat met het verdwijnen van de traditionele boerderijbouw ook de oude bouwtermen en de bouwwijze verloren zouden gaan. Het boek heeft hierdoor ook een

belangrijke documentaire waarde gekregen.

L. A. van Prooije, De vakleu en et vak. Boerderijbouw in Oost-Gelderland vanaf de eeuwwisseling tot ca. 1940. Vaktermen en werkwijze. SHBO monografie nr. 4. Uitgever: Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem 1984. ISBN 90-70103-04-4, 106 p. ruim geïllustreerd, 20,5 x 27 cm. Prijs f 25,- in de boekhandel. Het boek is ook te verkrijgen door storting van f 25,- + f 4,25 portokosten op gironummer 3132500 t.n.v. Publikatiefonds SHBO, Schelmseweg 89, 6816 SJ Arnhem.

MONUMENTALE KERKEN
IN DEN HAAG

De positie van de grote groep onbeschermde en toch monumentale kerkgebouwen is weinig rooskleurig. Getuige geruchtmakende gevallen van verwaarlozing en sloop van vooral 19e- en vroeg-20e-eeuwse kerken zijn de beheerders niet meer in staat of bereid tot instandhouding. Sloop betekent meer dan het verloren gaan van een gebedsruimte. Het stadsbeeld wordt aangetast, terwijl waardevolle voortbrengselen van architectuur en meubilering verdwijnen. De Haagse kerkennota geeft dit aan in een goed onderbouwde inventarisatie, waaruit blijkt dat er naast de bekende middeleeuwse en latere kerken ook onbekende topwerken zijn zoals katholieke kerken van Nic. Molenaar en J. Stuyt en hervormde kerken van W. Kuipers en G. van Hoogevest.

De nota maakt daarnaast pijnlijk duidelijk dat al veel verloren is gegaan, 11 kerken vanaf 1972, waaronder de in 1979 in dit Bulletin uitvoerig beschre-

ven H. H. Engelbewaarderskerk van Molenaar, die plaats moest maken voor een nieuwbouw die blijkens de afbeelding vooral voorziet in de behoefte aan lege muren voor graffiti. De uitvoerige nota wordt onderbouwd met gegevens over de problematiek in het algemeen en besluit met een reeks bijlagen onder meer over regionale en lokale behoudsstichtingen, het 'onwaardig' gebruik en niet-religieuze bestemmingen.

De gemeente wil als consequentie 17 kerken op de gemeentelijke monumentenlijst plaatsen en geld voor onderhoud beschikbaar stellen: drie ton per jaar. Hopelijk zal deze nota in de praktijk meer effect sorteren dan de alweer enige jaren geleden geruisloos ten onder gegane Amsterdamse kerkennota. Positief punt is in elk geval dat hier alternatieven worden aangedragen waarmee een malaise doorbroken wordt, want het is nog steeds een moeilijke zaak om behoud van kerken te bepleiten, tegenover het kille feitenmateriaal van KASKI- en andere rapporten, die meestal gespeend zijn van zelfs de geringste afweging van stedenbouwkundige en kunsthistorische belangen. De kerkgenootschappen zullen hopelijk met een financieel hart onder de riem, in staat zijn de afbraak in Den Haag te voorkomen.

Monumentale kerken in Den Haag. De problematiek van de architectuurhistorisch waardevolle kerkgebouwen. Den Haag, 1984, VOM-reeks 1984, no. 3, 116 pagina's, gratis verkrijgbaar bij de Haagse afdeling Monumentenzorg.

TENTOONSTELLINGEN

SCHEEPJES IN KERKEN

Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht heeft onder de titel 'Scheepjes in kerken' een tentoonstelling georganiseerd, die tot 19 augustus daar te zien was en daarna in musea in Sneek en Harderwijk.

In de Middeleeuwen bestond bij zeevaarders de traditie om scheepsmodellen op te hangen in het huisinterieur en in kerkgebouwen. Na de Reformatie werden ze voornamelijk ter versiering opgehangen in protestantse kerkinterieurs in Noord-Holland. Diverse scheepstypen dienden als voorbeeld. In de 19e en 20e eeuw werden vooral modellen van vissersschepen in de kerk opgenomen, met name in de vissersplaatsen aan de Noordzee en in het Zuiderzeegebied.

Een afzonderlijke afdeling van de tentoonstelling is gewijd aan de vervaardiging en restauratie van scheepsmodellen.

Bij de expositie wordt een rijk geïllustreerde krant uitgegeven met bijdragen over scheepsmodellen in kerken, het protestantse kerkinterieur en een aantal routebeschrijvingen door Noord-Holland om de scheepjes in kerkgebouwen zelf te kunnen bekijken.

Fries Scheepvaart Museum, Klein Zand 14, Sneek; 2-19 september; maandag-zaterdag 10-12 en 13.30-17 uur, zondag gesloten.

Veluws Museum, Donkerstraat 4, Harderwijk; 14 oktober-9 november; maandag-vrijdag 9-17 uur, zaterdag en zondag gesloten.

HISTORISCHE STADSMAQUETTE
'VESTING DEN BOSCH'

In het Noordbrabantse Museum te 's-Hertogenbosch is thans een onlangs gereed gekomen maquette te zien, die op een oppervlakte van 30 m² en een

schaal van 1:400 een reconstructie toont van Den Bosch in het jaar 1794 (d.w.z. vóór de inval van de Fransen). Aan het vervaardigen van de maquette is een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek voorafgegaan.

Er is tevens een kleurrijke publikatie verschenen, waarin verschillende auteurs, die bij het onderzoek en de bouw betrokken waren, een bijdrage hebben geleverd.

Noordbrabantse Museum, Bethaniëstraat 4, 's-Hertogenbosch; t/m 29 september; dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur, zaterdag en zondag 13-17 uur. Het boek kost f 18,50 en is verkrijgbaar bij het museum.

LE CORBUSIER EN J. P. KLOOS

In samenwerking met het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst wordt van 22 november 1985 t/m 19 januari 1986 in het Frans Halsmuseum in Haarlem een tentoonstelling gehouden over de invloed van Le Corbusier op Nederlandse architecten. De tentoonstelling, die deel uitmaakt van de manifestatie 'La France aux Pays-Bas', bestrijkt de periode 1920-1965. In dat tijdvak heeft de Frans-Zwitserse bouwmeester Le Corbusier (1887-1965) met zijn kolossale oeuvre aan gebouwen, tekeningen en geschriften, een belangrijke invloed gehad op het werk van talloze andere architecten, zowel in ons land, als daarbuiten.

De Haarlemse architect J. P. Kloos wordt in 1985 tachtig jaar. Ter gelegenheid daarvan wordt er in Haarlem – gelijktijdig met de Le Corbusier-tentoonstelling – een expositie georganiseerd, gewijd aan het werk van deze Nederlandse aanhanger van de idealen van het Nieuwe Bouwen. Kloos ontwierp o.a. diverse woningen in Amsterdam en Haarlem, enkele scholen (waaronder het bekende Rijnland Lyceum in Wassenaar), ziekenhuizen

(Terneuzen, Almelo, Amsterdam-Noord e.a.), bejaardenhuizen (Sluis, Zwanenburg, Amsterdam-Noord e.a.) en gebouwen voor de watervoorziening (Castricum, Vogelenzang).

Frans Halsmuseum, Groot-Heiligland 62, Haarlem; 22 november 1985 t/m 19 januari 1986, maandag-zaterdag 11-17 uur; zondag 13-17.

DIVERSEN

STICHTING NEDERLANDS
STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Naar aanleiding van de door het Nederlands Instituut te Rome gedane opgravingen in de antieke stad *Satricum*, 60 km ten zuiden van Rome, is er in 1981 een stichting 'Nederlands Studiecentrum voor Latium' in het leven geroepen. Directeur van de stichting is Mevrouw dr. B. Heldring. De doelstelling van de stichting loopt uiteen van zuiver archeologisch-wetenschappelijk werk zoals het conserveren van vondsten en het publiceren van de opgravingsresultaten tot een groot aantal culturele werkzaamheden en contacten.

Het bestaan van de stichting is afhankelijk van de financiële steun van haar leden. Uitbreiding van het aantal leden is daarom essentieel voor de voortgang van de werkzaamheden. Als wederdienst biedt de stichting haar leden een blad aan dat een verslag geeft van de activiteiten en dat tevens algemene informatie verstrekt over de wetenschappelijke stand van zaken.

Aanmelden voor de stichting: Vuurse Dreef 48, 3739 KV 'Hollandsche Rading, tel. 02157-1445, giro 526129.